

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA

TOMUS CXIX.

HUNGARIA
SZEGED^{*}
2004

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA

TOMUS CXIX.

HUNGARIA
SZEGED
2004

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA

Szerkesztőbizottság:

DR. KOSZTA LÁSZLÓ, DR. MAKK FERENC, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ, DR. J. NAGY
LÁSZLÓ, DR. ZIMONYI ISTVÁN

A kötet a Történeti Segédtudományok Tanszék kiadványa

Redegit:

DR. FERENC MAKK

Adiuvante:

BOGLÁRKA WEISZ

Szerkesztette:

DR. MAKK FERENC

Szerkesztőtárs:

WEISZ BOGLÁRKA

HU ISSN 0324–6523 Acta Universitatis Szegediensis
HU ISSN 0324–6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstract* and *America: History and Life*

BALOGH LÁSZLÓ

Hérakleios *ugri szövetségesei*¹

A magyarságra vonatkozó szláv források közül nagy jelentőséggel bír az orosz évkönyvírás legkorábbi fennmaradt emléke, a 12. század elején keletkezett Povesty vremennih let (PVL).² Nemrégiben Kristó Gyula és H. Tóth Imre szentelt tanulmányt az e műben a honfoglalás előtti magyarságra vonatkozó híradásoknak. Ezen belül megvizsgálták a Kijev környékén lévő Ugorskoje településre és az Olma udvarházára vonatkozó részleteknek a honfoglalás előtti magyarsággal való kapcsolatát, majd elemezték a fekete és fehér ugrokról szóló passzusokat is. Ezen belül tárgyalták a PVL azon értesülését, miszerint ugrok³ (magyarok) már a 7. században is feltűntek a Bizánci Birodalom peremvidékén.⁴ Ez utóbbi részlet interpretálásához szeretnék jelen munkámmal hozzájárulni.

A PVL vizsgálandó passzusát érdemes szöveggörnyezetével együtt idézni.

„[Év nélkül] Amidőn a slovén nép, mint mondtuk, a Duna mentén élt, eljövénék a skufoktól [ti. szkítáktól], a kosaroknak nevezettektől, akiket bolgároknak mondanak, és letelepedtek a Duna mentén, a slovének lakóivá [szomszédaiivá] válván. Majd azután fehér ugrok jöttek, és örökölték a slovének földjét. Ezek az ugrok pedig Hérakleios császár idejében tűntek fel, akik haddal támadtak Hozdroj perzsa császárra. És ebben az időben voltak az obrok is, akik harcoltak Hérakleios császárral, és kevésen múltot, hogy el nem fogták.”⁵

¹ Ez úton is szeretném megköszönni Ferincz Istvánnak a szláv és Makk Ferencnek a bizánci forrásokkal kapcsolatban nyújtott segítségét.

² A forrásra lásd: Perényi József *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. In: Tanulmányok a magyar – orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. Szerk.: Kemény G. Gábor. Budapest 1961, 33–40; Font Márta *Az óoros évkönyvek első szerkesztése és forrásai*. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: Kovács László – Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel 2. Budapest 1996, 119–129.

³ A továbbiakban a magyarságra a szláv forrásokban szereplő nevet – az egyszerűség kedvéért – ugroi formában használom.

⁴ Kristó Gyula–H. Tóth Imre *Az orosz évkönyvek néhány magyar vonatkozásáról*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica Tomus 103 (1996) 21–29. (a továbbiakban Kristó–H. Tóth 1996)

A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995, 171–172. (Ferincz István fordítása) (a továbbiakban HKÍF) vö. *The Russian Primary Chronicle*. Translated and edited: Samuel Hazzard Cross–Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor. Cambridge 1953, 55; Kritikai kiadása: Полное собрание русских летописей. I. Лаврентьевская летопись. вып. 1. Повесть временных лет. Ленинград 1926, 11. (a továbbiakban ПСРЛ)

A szakirodalomban régóta vita tárgya, hogy valójában kiket kell érteni a Hozdroj (II. Hüsrö) ellen harcoló ugrok alatt. Valóban magyarokról lenne szó, vagy csak az évkönyvíró azonosította a forrásában szereplő népet a magyarsággal.

Kristó és H. Tóth szerint a kérdéses szövegrész az onogurokra vonatkozik. Az évkönyv íróját megtévesztette az, hogy a magyarok egyik idegen elnevezése az ugri az onogur népnévből származott, és így forrásának onogurokra vonatkozó részletét alaptalanul a magyarsággal hozta kapcsolatba. Ezt támogathatja, hogy az onogur-bolgárok uralkodója, Kuvrat – aki az avarok uralmát lerázva a dél-orosz steppén független birodalmat alapított – valóban kortársa volt Hérakleiosnak.⁶ Bartha három lehetőséget vetett fel. Egyrészt elképzelhetőnek tartotta, hogy a fehér ugrok kifejezés valójában egy a dél-orosz steppén valaha élt nomád nép, a saragurok (t. 'fehér ogur') nevének szláv fordítása, másrészt lehetségesnek tartotta, hogy a 7. századi nomád népet, az ugrokat az évkönyvíró a fehér jelzővel különböztette meg saját korának fekete ugorjaitól, a honfoglaló magyarságtól. Ebből következően a Hérakleios idején szereplő ugrokat csak a szláv szerző tudálékos okoskodása kapcsolta a magyarsághoz.⁷ Más publikációjában – immár a harmadik lehetőséget vetve fel – a PVL ezen adatára támaszkodva úgy gondolta, hogy a Hérakleios oldalán a perzsák ellen harcoló kazár segédcsoportok között ugrok, azaz magyarok is megtalálhatóak voltak.⁸ Van azonban olyan vélemény is, miszerint ezek az ugrok valójában a dél-orosz steppére az onogur-bolgár birodalom bukása után vándorolt magyarokat jelölnék.⁹ László pedig ezt a csoportot az onogur-bolgár birodalom egy – általa feltételezett – magyar nyelvű etnikai komponensével azonosította.¹⁰ Szabó és az ő nézetét elfogadó kutatók

⁶ Kristó–H. Tóth 1996, 26; Kristó Gyula–Makk Ferenc *A kilencedik és a tizedik század története*. Budapest 2001, 20–21. (a vonatkozó rész Kristó Gyula munkája) Kuvrat birodalmának létrejöttének körülményeit és kronológiáját a kutatók eltérő képen rekonstruálják. Lásd: Golden, Peter B. *The peoples of the south Russian steppes*. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed.: Denis Sinor. Cambridge 1990, 261–262; Róna-Tas András *Hol volt Kuvrat Bulgáriája?* In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest 2001, 67–87. stb.

⁷ Bartha Antal *A magyar nép őstörténete*. Budapest 1988, 366. vö. Györffy György *Bevezetés in; A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk.: Györffy György. Budapest 1986³, 7. (a továbbiakban MEH)

⁸ Bartha Antal *A IX–X. századi magyar társadalom*. Budapest 1968, 82–83, 103. 1. jz.

⁹ MEH 284. 249. jz.

¹⁰ László Gyula *A „kettős honfoglalás”*. Budapest 1978, 139–140, 146. (a továbbiakban LÁSZLÓ 1978)

azon a véleményen voltak; hogy ezen ugrok alatt a kazárokat kell érteni.¹¹ HORVÁTH pedig – bár feltételesen a kazárokat is említette – egyenesen hunnak tartotta őket.¹²

Ezen azonosítások közös jellemzője, hogy az azokat valló kutatók nem próbálták megvizsgálni azt a forrást, amelyből a PVL passzusa származik. Holott arra, hogy itt végső soron egy bizánci munkáról lehet szó, már az idézett szövegrész alapján is lehetett gondolni, hiszen az általunk vizsgált mondat előtt és után egy-egy a bizánci történelemből jól ismert eseményről szóló hír található: Asparuh bolgár vezérnek a Dunán való átkelése, és ez utáni Balkán-félszigeten való megtelepedése (680 körül),¹³ másrészt Hérakleios bizánci császárnak 623-ban egy az avarok kagánjával való tárgyalása, amelynek során majdnem fogságba esett.¹⁴ Az pedig egyértelmű, hogy amennyiben a PVL ezen passzusának az alapját egy írott forrás képezi, úgy annak megvizsgálása elengedhetetlen a forrásrészlet értelmezése szempontjából.

A kérdés megválaszolása során a magyar kutatókat hosszú ideig félrevezette, hogy Hodinka és Kniezsa hibás fordításaikban nem az ugrok, hanem csak Hérakleios perzsák elleni harca szerepel.¹⁵ Ezt a tévedést a forrásrészlet új magyar fordításában Ferincz István javította ki.¹⁶

¹¹ Szabó Károly *A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig*. Pest 1869, 30, 31. 1. jz. (a továbbiakban Szabó 1869); Kuun, Géza *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis. Historia antiquissima*. I. Claudiopoli 1892, 122; Thury József *A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai*. Századok 30 (1896) 691.

¹² Ifj. Horváth János *Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján*. In: Székesfehérvár évszázadai. I. Az államalapítás kora. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967, 101; László, mivel Kuun és Thury műveit csak Horváth idézése alapján ismerte, mindkét szerzőt az ugri 'hun' értelmezés támogatói között említi (László 1978, 140). Ez azonban nyilvánvaló tévedés.

¹³ Beševliev, V. *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam 1981, 173–182; Fine, John V. A. Jr. *The Early Medieval Balkans*. Ann Arbor 1989, 66–69. Ostrogorsky, Georg *A bizánci állam története*. Budapest 2003, 119–120. (a továbbiakban Ostrogorsky 2001)

¹⁴ Szádeczky-Kardoss Samu *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998, 164–169. különös tekintettel 167.

¹⁵ „Ezek az ugrok pedig Heraklius császár idejében kezdének hirre kapni, a ki hadat viselt Chosroessel, a perzsák királyával.” *A magyar honfoglalás külföldi*. Szerk.: Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. Budapest 1900, 367 (a továbbiakban MHK); „Ezek az ugrok pedig Iraklij császár idejében tűntek fel a ki Chozroj persi császár ellen hadakozott.” Hodinka Antal *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest 1916, 33; „Ezek a magyarok ugyanis Herakleiosz császár korában jelentek meg, aki megtámadta Hozdroj perzsa császárt.” MEH 126; Ugyanígy fordítja Golden: „...for it was these Ugrians who began to be present during the time of the Emperor Heraclius while he was at war with the Persian Emperor, Khusraw.” PETER B. *Nomads in the Sedentary World: The Case of Pre-Chinggisid Rus' and Georgia*. In: *Nomads in the Sedentary World*. Ed.: Anatoly M. Khazanov—André Wink. Richmond 2001, 25.

¹⁶ Így értelmezte MHK 367 (latin fordítás); Szabó 1869, 31. 1. jz.

A kérdéssel foglalkozó magyar kutatók nagy részének figyelmét elkerülte, hogy már a szöveg kritikai kiadásának, illetve magyar fordításainak a jegyzetei között is megtalálható, hogy a vizsgált szövegrész Georgios Monachos (Georgios Hamartolos) görög nyelvű krónikájának¹⁷ szláv fordításából származik.¹⁸ Ezzel kapcsolatban Senga felhívta a figyelmet arra, hogy a görög szövegben a perzsák ellen harcoló etnikumot a forrás türknek nevezi. Feltételezése alapján, ha a szláv fordító tisztában volt azzal, hogy a bizánci forrásokban az ugrai és a türk népnév a 10–12. században azonos etnikumra vonatkoznak, akkor a görög előkép türk népvénének ugrai-val való visszaadását teljesen természetesnek vehetjük. A fordító csak annyiban tévedett, hogy a türk népvénét a bizánci források a magyarok előtt más népekre is használták.¹⁹ Kissé meglepő, hogy Senga ezen megállapítása után nem foglalt állást a híradás történelmi interpretációjának a kérdésében.

A PVL tudósításának²⁰ az alapját Georgios Monachos munkájának egy 10–11. századi szláv fordítása adta. Ebben a szerző beszámol arról, hogy miután Hozdroj perzsa császár egy hadvezérét ismét a bizánciak ellen küldte, Hérakleios császár ellentámadást indított, amelynek során ugrokat is segítségül hívott.²¹ A szláv forrás görög előképe pedig szintúgy ismert. Georgios Monachos szövegében ugyanazokat az információkat találjuk, mint az előző forrásban, csak a segítségül hívott nép neve nála nem ugrai, hanem türk.²² A bizánci szerző, aki a maga munkáját a 9. században készítette el, a 7. század történéseiről csak korábbi írott forrásokból értesülhetett.

¹⁷ A forrásra lásd: Moravcsik Gyula *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1934, 106–107 (a továbbiakban Moravcsik 1934); Karayannopoulos, Johannes-Weiss, Günter *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*. Zweiter Halbband, Vierter Hauptteil Wiesbaden 1982, 342–343.

¹⁸ МНК 367. 3. jz., 369. 2. jz.; *Повесть временных лет*. II. Примечания статьи и комментарии Д. Ш. Лихачева Под редакцией В. П. Адриановой-Перетц Москва–Ленинград 1950, 224 (a továbbiakban ПВЛ); НКІФ 172. 522. jz.; A forrásra lásd: Király Péter *A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 148. Budapest 1977, 41–44.

¹⁹ Senga Toru *Some Problems of Magyar–East Slavic Relations in the Ninth Century*. *Uralica* 2 (1974) 52–53.

²⁰ „си бо Оугри почаша быти пр-Ираклий цари иже находиша Хоздрою царя Перьскаго...” ПСРЛ 11.

²¹ „пагы Хоздрои нечестивый посла етера князя на Грекы ... Царь же Ираклии... на Персы исполчися, еще же призвавъ Оугры на помощь.” A szöveg mérvadó kiadása В. М. Истринь, Хроника Георгия Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ. I. Петроградъ 1920 (reprint 1972), 434. vö. ПВЛ 224.

²² „Ἔϊτα πάλιν Χοσρόης ὁ δυσσεβῆς ἀποστειλας ἕτερον ἄρχοντα κατὰ Ῥωμαίων ὀνόματι Σάρβαρον μετὰ πλειστής δυνάμεως... ὁ δέ γε βασιλεὺς Ῥράκλειος...κατὰ Περσῶν ἐστράτευσεν. καὶ ὁῆ προσκαλεσάμενος τὸν Τοῦρκον εἰς συμμαχίαν κατὰ πάροδον, ἐξ οὗ καὶ φύλαρχον καὶ πλῆθος Τοῦρκων ἄρας, ἐξώρμησε κατὰ Περσῶν ἐν δυνάμει βαρεῖα σφόδρα διὰ τοῦ Εὐξείνου πόντου.” BOOR, A. C. *Georgii monachi chronicon*. II. Lipsiae 1904. 670.

Georgios Monachos ezen szövegrészletének a forrása²³ pedig nem más, mint Niképhoros Patriarcha Breviáriuma, amelyben részletesen szól a Hérakleios császárral szövetséget kötő, és a perzsákkal hadakozó türkökről.²⁴

Tekintve, hogy a PVL vizsgált passzusa végső soron Niképhoros Patriarcha közlésének egyszerű átvétele, már csak azt kell megállapítanunk, hogy az eredeti szöveg vajon mely eseményekre vonatkozik, illetve, hogy a görög előkép türk népvét a szláv másoló mi okból cserélte ki az ugrira.

Hérakleios bizánci császár a II. Husró uralma alatt lévő Perzsa Birodalommal való háborúja során 627 táján szövetségre lépett a T'ung yabgu vezette Nyugati-Türk Kaganátussal. A nomád uralkodó a megegyezés értelmében kazár segédcsapatokat adott át a bizánci császárnak. Ezeket a csapatokat a források egy része kazár, más része türk néven szerepelteti. Niképhoros Patriarcha tehát amikor Hérakleios nomád segítőit türk néven említi, ez alatt a Nyugati-Türk Kaganátus katonai erejét értette, ezen belül pedig a segédcsapatként küldött kazárokat.²⁵

A második kérdésre a megoldást a görög források szláv fordításainak áttekintése megadhatja. A görög szövegek szláv fordításaiban a magyarokra alkalmazott türk népvét a translatorok előszeretettel cserélték fel a magyarságra alkalmazott szláv elnevezéssel, az ugrival.²⁶ Ezen elvet követve azonban előfordulhatott olyan eset is,

²³ Moravcsik, Gyula *Byzantinoturcica*. II. Zweite durchgearbeitete Auflage 1958, 321; Moravcsik 1934, 107.

²⁴ Nikephoros Patriarch of Constantinople *Short History*. Text, translation, and commentary: Cyril Mango. *Corpus Fontium Historiae Byzantine* 13. Washington 1990, 54–57.

²⁵ Czeglédy Károly Herakleios török szövetségesei. *Magyar Nyelv* 49 (1953) 319–323; Dunlop, D. M. *The History of the Jewish Khazars*. Princeton 1954, 28–33; Golden, Peter B. *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. I. *Bibliotheca Orientalis Hungarica* 25/1. Budapest 1980, 51, 218–219; Bíró Margit *Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 33 (1981) 127–132; Ghirshman, Roman *Az ókori Irán. Médek, perzsák, pártusok*. Budapest 1985, 278; Sinor, Denis *The establishment and dissolution of the Türk empire*. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge 1990, 308–309; Ostrogorsky 2001, 104–105.

²⁶ A *Georgius Monachus Continuatus* elbeszéli, hogy Bölcs Leó császár követeket küldött a türkökhöz (Τούρκοι; Sl. Vp̄grom, Ugr̄i), hogy felbérleje őket a bolgárok ellen. A türkök (Τούρκοι; Sl. Vp̄gre, Ugr̄i, Ugr̄y) benyomultak Bulgáriába, és nagy zsákmányt ejtettek. Ez után a türkök (Τούρκοι; Sl. Turci že iže i Vp̄gre, Ugr̄i) kérték a császártól, hogy váltsa ki tőlük a bolgár foglyaikat, amit az meg is tett. Simeon bolgár uralkodó a visszavonuló türkökre (Τούρκοι; Sl. Ugr̄y) nagy csapást mért. Később amikor a türkök (Τούρκοι; Sl. Ugr̄i) értesültek Simeon haláláról, azt tervezték, hogy megtámadják a bolgárokat. A türköknek (Τούρκοι; Sl. Ugr̄skaa) a bizánciak elleni hadjárata Thrákia feldúlásával járt. Később a türkök (Τούρκοι; Sl. Ugr̄i) ismét betörték a Bizánci Birodalomba (Moravcsik Gyula *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988², 59–60, 63–65.

Ioannes Zonaras elmondja, hogy a türkök (Τούρκοι; Sl. Vp̄grom) amikor egyik fejedelmük, Bulcsú megkeresztelkedett egy időre abbahagyták a Bizánci Birodalom elleni támadásaikat. Később azonban Szvjatoszláv rusz vezér bolgárokkal, besenyőkkel és türkökkel (Τούρκοι; Sl. Vp̄gry) megerősített sereggel támadt a Bizánci Birodalomra (Moravcsik 1988, 100–101).

Ezen példák után szerfelett furcsának tűnik, hogy Király határozottan kijelentette, hogy „egy régebbi népnévnek újabkori népnévvel való felcserélésére a vizsgált anyag alapján tulajdonképpen nem is tudnék példát felhozni.” Király 1977, 38.

amikor a bizánci forrás türk népneve valójában nem a magyarságra vonatkozik, és így annak a szláv szövegben ugrival való visszaadása téves interpretáción nyugodott. Esetünkben erről van szó. Georgios Monachos szláv fordítója egyszerűen csak lefordította a bizánci előképében szereplő türk népnevet. Mivel pedig az ő korában a belső-ázsiai türkök már sok évszázada letűntek a történelem színpadáról, nem tudhatta, hogy a saját korának bizánci forrásaiban szereplő türkök nem azonosak a Hérakleios szövetségeseiként szereplő etnikummal. Ebből következően, amikor a görög szöveget átültette szláv nyelvre, a benne szereplő népnevet is lefordította, azaz megadta a bizánci forrás türk népnevének 10–11. század eleji jelentését: ugrai 'magyar'. A PVL írója már ezen szláv szövegből emelte át a "magyarokra". (ugri) vonatkozó szövegrészt. Ily módon a PVL ezen rövid passzusa nem a magyarság, hanem a belső-ázsiai türkök történelmének egy kései, görög előképre visszamenő emléke.

LÁSZLÓ BALOGH

The *Ugri* Allies of Heraclius

The *Povesty vremennih let* (The Russian Primary Chronicle, henceforth: PVL) written at the beginning of the 12th century is of utmost importance among the Slav sources relating to the history of the Hungarians. One of its undated entry says:

„Now while the Slavs dwelt along the Danube, as we have said, there came from among the Scythians, that is, from the Khazars, a people called Bulgars who settled on the Danube and oppressed the Slavs. Afterward came the White Ugrians, who inherited the Slavic country. *These Ugrians appeared under the Emperor Heraclius, warring on Chosroes, King of Persia.* The Avars, who attacked Heraclius the Emperor, nearly capturing him, also lived at this time.”

It has been a point of debate in the literature for a long time that who should be understood under the *Ugri* fighting against Chosroes (Husrō II). Does the source refer to Hungarians when using the term *Ugri* or some other ethnic group?

The text under debate is an adoption from the Slavic translation of a Byzantine source, the work of Georgius Monachus. The byzantine source in turn took this information from the Breviary of Patriarch Nikephorus. Nikephorus had referred to the Central-Asian Turks who had provided emperor Heraclius with military aid to fight the Persians. This reference relating to the Turks was taken over by Georgius Monachus. When the Greek text was translated into Slavic, the translator gave the meaning of this ethnic name as *Ugri*, since in the 10–11th centuries this was the equivalent of *Turk*. As the Central-Asian Turks had already disappeared from the scene of history by his time, the translator cannot have known that the Turks (Hungarians) appearing in the contemporary Byzantine sources are not identical with the ethnic group, which had been the ally of Heraclius. The scribe of PVL adopted the part relating to the 'Hungarians' (*Ugri*) from this Slavic translation. Consequently this short passage of PVL cannot be regarded as a source of the history of Hungarians, but it is a late relic of the Central-Asian Turks based on a Greek archetype.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A magyar fejedelmi méltóság megalapítása és öröklődése

Jelen írás két, egymással összefüggő kérdésre keres választ. Az egyik, hogy ki volt a magyar fejedelmi dinasztia megalapítója. A másik, hogy kik voltak utódai, s hogyan öröklődött a fejedelmi méltóság a 9–10. században.

Az uralkodói méltóságot illetően a muszlim forrásokban első helyen megjelölt kündü (k.nd.h) vagy a VII. Konsztantinosz művében, a *De administrando imperio*-ban (továbbiakban: DAI) említett fejedelem (arkhón) vagy nagyfejedelem (megas arkhón) titulus jött szóba.¹ A konsztantinoszi történet szerint a fejedelmi méltóság kazár eredetű; a kazár kagán akarta ezzel felruházni Levedit, illetve lemondása után erre a méltóságra iktatták be kazár ceremóniával, pajzsra emeléssel Árpádot.² Mivel a második és harmadik magyar tisztségnek is meghatározott címe (gyula, karkhasz) volt a 10. századi magyar törzsszövetségben, az első számú méltóság esetében ez a kazároknál Ibn Fadlán által harmadik rangként említett K.n.d.r.-kagánnak megfelelő kündü titulus lehetett.³

Levedi, Álmos és Árpád neve merült fel lehetséges dinasztia-alapítóként a történeti kutatásban. A DAI 38. fejezete Levedit első vajdának (prótos boebodos) és vezérnek (arkhégos) nevezi, szól kiváló tulajdonságairól (nemes származású, vitéz, értelmes), gyermektelen kazár házasságáról és a kagán által felkínált fejedelmi címről való lemondásáról Álmos vagy Árpád javára. A szláv eredetű, vezetőt jelentő „első vajdai” titulusa, s élenjáró vezéri tisztségre utaló görög megjelölése (arkhégos) megengedné, hogy Levedit fejedelemnek tekintsük.⁴ Toposz-jellegű jellemzése is szak-

¹ A kündü címre Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995. (továbbiakban: HKÍF) 32 (Ibn Ruzta), 35 (Gardézi); az arkhón és magas arkhón címekre Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása. A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik Gyula*. Bp. 1950. (továbbiakban: DAI) 172–173, 178–179.

² DAI 172–173.

³ Ibn Fadlán adata, Györffy György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Bp. 1975². (továbbiakban: MEH) 97; azonosítására a kündü méltósággal Gyula Kristó: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged, 1996. 136.

⁴ Levedi kündü voltára vö. Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*. Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959. (továbbiakban: Györffy 1959) 142, 159; Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980. (továbbiakban: Kristó 1980) 81–86; Makk Ferenc: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged, 1998. 215; az „arkhégos” tisztségnevet az arab kalifákkal kapcsolatban is használta Konsztantinosz, vö. Makk Ferenc megjegyzései, in Kristó Gyula: *A korai magyar államról*. História Könyvtár, Bp. 1996. 31–32.

rális kündü méltósága melletti érvként szerepel.⁵ Előkelő kazár házassága is uralkodóról tanúskodó momentum lehet. A konsztantinoszi történet nem tekinti fejedelemnek Levedit; a bizánci császár szerint Árpád megválasztása előtt a magyaroknak „más fejedelmük sohasem volt.”⁶ Levedi lemondását, gyermektelenségét vitatták, a 948 körül Konstantinápolyban járt Árpád dédunoka, Termacsu ferdítésének tulajdonították, Levedit kündünek tekintették, Ku(r)szánt pedig az ő fiának.⁷ E hipotézissel szemben a DAI-ban megőrzött, legkorábbinak tartható magyar hagyomány tanúságát fogadhatjuk el, amelynek értelmében Levedi a magyar törzsek vezetője volt, de dinasztiát nem alapított, mert nem született gyermeke kazár házasságából, s nem fogadta el a kagán által felajánlott fejedelmi méltóságot. Így Levedit tekinthetjük első törzsfőnek vagy vitézsége és kazáriai útja alapján gyulának.⁸

A történeti kutatás következő jelöltje Álmos volt. A DAI 38. fejezetében úgy szerepel Álmos, mint Levedi után következő, „másik vajda” (heteros boebodos), akit fiával, Árpáddal együtt ajánlott Levedi a fejedelmi méltóságra.⁹ A magyar és külföldi krónikás hagyomány egy része (fő)vezérként említette Álmost a honfoglalás táján. Az Álmos mítikus születéséről szóló Turul-monda és Erdélyben való megölése szakrális fejedelemségét tanúsíthatja.¹⁰ Az idézett kései források információit elfogadó kutatók Álmost fejedelemnek és/vagy kündünek tekintették¹¹ és Konsztantinosz ennek ellentmondó híradását a Bizáncban járt magyar követek téves tájékoztatásának

⁵ Györffy György: *Legenda és valóság Árpád személye körül*. Kortárs 21 (1977) I. sz. 104, 111.

⁶ DAI 172–173. (38/53–55)

⁷ Györffy 1959. 158–159; a Levedi kündü fia, Kurszán elmélet Anonymusra épült, (Cundu pater Kurzan), vö. E. Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Budapestini 1937–1938. (továbbiakban: SRH) I. 41; HKÍF 287.

⁸ Első törzsfőre l. Uhrman Iván: *Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez*. Történelmi Szemle 30 (1988) (továbbiakban: Uhrman 1988) 210–212; Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995. 123; első törzsfő vagy gyula, vö. Tóth Sándor László: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szeged, 1998. (továbbiakban: Tóth 1998) 114–116, 214.

⁹ DAI 172–173. (38/43)

¹⁰ Váradai és Zágrábi krónika, SRH I. 206; HKÍF 366–367; Anonymus, SRH I. 39–40; HKÍF 286–287; Albericus, F. A. Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungarici I–III*. Budapestini 1938–1939. (továbbiakban: Gombos) I. 23; HKÍF 263; a Turulmondára, Anonymus, SRH I. 38; HKÍF 284; XIV. századi krónikakompozíció, SRH I. 284; Erdélyben való megölésére, XIV. századi krónikakompozíció, SRH I. 287; HKÍF 359.

¹¹ Részletesen Kristó Gyula: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szeged, 1993. (továbbiakban: Kristó 1993) 16–23; Deér József: *A IX. századi magyar történelem időrendjéhez*. Századok 79–80 (1945–1946) 13–15.

tulajdonították. Nem bizonyítható, hogy Bulcsú (kabar érdekből)¹² vagy Termacsu (Álmos rituális megölése vagy az Árpád-ág érdekében az Álmos-ág hatalmi ambíciói miatt) elhallgatta Álmos fejedelemségét.¹³ Bizánc ekkor nem avatkozott be a magyar politikai viszonyokba, így Konsztantinosz félrevezetésének teóriája nem bizonyított. A források Álmos egyetlen fiának tudják Árpádot. Egyedül Anonymus kétes hitelű híradása számol be Álmos nagybátyjáról, Hülecről és annak fiairól.¹⁴ Hasonlóképpen bizonytalan a történeti hipotézisekben szereplő személyek (Kuszán, Szabolcs) rokoni kapcsolata Álmossal.¹⁵ A legrégebbi magyar hagyomány Álmost nem tekintette fejedelemnek, s egyetlen rokona sem ismert, aki egyeneságon vagy oldalágon megkérdőjelez(het)te volna fia, Árpád utódlását, majd a méltóság Árpád ágán való öröklődését. Álmos a hierarchiában Levedi mögött álló második törzsfő lehetett.¹⁶

A dinasztiaalapítás harmadik jelöltje Árpád, akit Konsztantinosz császár szerint a magyarok a kagán küldötteinek jelenlétében pajzsra emeléssel fejedelemmé (arkhón) tettek. Megválasztása indoklásául kiváló tulajdonságai (tekintélyes, bölcs, megfontolt, vitéz) szerepelnek. Őt úzték el a besenyők Etelközből népével együtt.¹⁷ Árpád szereplését 895 táján megerősíti Georgios Monachus Continuatus, aki szerint Árpád és Kuszán egyezett meg a bizánci követtel Bulgária megtámadásában.¹⁸ A kései krónikás híradások egy része őt említette első kapitányként.¹⁹ A Konsztantinosznál megőrzött magyar hagyomány alapján *Árpádot* tekinthetjük a fejedelmi méltóságra (kündü) Etelközben a honfoglalás előtt, a 880-as években megválasztott fejedelemnek, *a dinasztia megalapítójának*.²⁰

A dinasztiaalapító személyére vonatkozó megállapítást erősítheti vagy cáfolhatja a 10. századi magyar fejedelmek személye. A másik kérdés tehát, hogy kik és milyen öröklési elv szerint követték Árpádot. Egy szabály tükröződik a konsztantinoszi hír-

¹² Bulcsúra, Dümmerth Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. Filológiai Közöny 1971. 411–415.

¹³ A rituális okra Kristó 1980. 141–142; az Árpád-ági torzításra Kristó 1993. 29–30.

¹⁴ SRH I. 41; HKÍF 288.

¹⁵ Kuszánt Álmos fiának vélte Uhrman 1988. 218; Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996. (továbbiakban: Róna-Tas 1996) 271–272; Szabolcsra, mint Árpád nagybátyjára vagy unokaöccsére vö. Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeologiai Értesítő 97 (1970) (továbbiakban: Györffy 1970) 209–214.

¹⁶ Erre vö. Tóth 1998. 120–121.

¹⁷ DAI 172–173.

¹⁸ Vö. Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. (továbbiakban: ÁMTBF) 59.

¹⁹ Kézaira vö. SRH I. 165; HKÍF 353; a krónikakompozícióra l. SRH I. 287; HKÍF 353, 359.

²⁰ Árpádra és dinasztia-alapítására összefoglalóan l. Tóth 1998. 121–125.

adásban: a mindenkori fejedelemnek Árpád nemzetségéből (apo tész geneasz tou Arpadé) kellett származnia.²¹ Ezzel függ össze a DAI 40. fejezetének genealógiai listája; Konsztantinosz Árpáddal indítva ismerteti a családfát, Árpád négy fiát és azok egy-egy fiát. A bizánci császár híradása értelmében e körből kerülhettek ki a 10. század első felében az Árpádot követő fejedelmek.²² További kérdés, hogy volt-e más szabályozó elve ennek az öröklésnek.²³ A kutatók szabályt véltek felfedezni Konsztantinosz sorrendiségre utaló kifejezésében és a besenyő öröklési rend analógiája vagy az Árpád-utódok személye alapján rekonstruálták az öröklési rendet.

Meghatározott öröklési rend meglétére vonatkozó érveként szerepel a DAI 38. fejezetének passzusa: „első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő (kata akolouthian) fejedelem, és van két másik is, a jula és a karcha...”²⁴ Bár e fordítás a „sorrend szerint” kitélt az Árpád nemzetségből származó fejedelemre vonatkoztatja, grammatikailag helytállóan, az értelmezés problematikus. Ugyanis Konsztantinosz az Árpádtól való leszármazástól eltekintve nem ismertet semmiféle öröklési szabályt. A sorrendiséget inkább a magyar törzsszövetség vezetésére vonatkoztathatjuk: „bírnák első fejükként a fejedelmet Árpád nemzetségéből és sorrend szerint két másikat, a gyulát és a karkhaszt...”²⁵ Az analógiaként felvetett, a besenyőknél érvényesülő oldalági öröklés értelmében a fejedelmet (törzsfőt) nem fia vagy testvére, hanem unokatestvére (hexadelphos) vagy annak fia követte már a 9. század végén is.²⁶ A besenyő típusú öröklési rendet lehetséges analógiaként kell tekintenünk, amennyiben bizonyítani tudjuk, hogy több esetben a fejedelmet testvérei és fiai mellőzésével unokatestvére vagy annak fia követte.

²¹ DAI 172–173 (38/53–55), 178–179 (40/48)

²² A genealógiai listára vö. DAI 178–179; arra, hogy e lista tartalmazza a lehetséges fejedelmeket, vö. Tóth Sándor: A magyar fejedelmi méltóság öröklődése. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (továbbiakban: AUSz) 83 (1986) (továbbiakban: Tóth 1986) 5.

²³ Tagadó álláspontra Ferdinandy Geyza: A trónbetöltés kérdése az Árpád házbeli királyok korában. Budapesti Szemle 1913. 375; Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 33.

²⁴ DAI 178–179. (40/47–49); öröklési rendként való értelmezésére vö. pl. R. Kiss István: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. Századok 62 (1928) (továbbiakban: R. Kiss 1928) 735, 738, 865; Tóth 1986. 4.

²⁵ A sorrendiség értelmezésére vö. Ungváry Jenő: Kephale. In: Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Makk Ferenc–Tar Ibolya–Wojtilla Gyula. Szeged, 1998. 148–151; e fordításra vö. Tóth Sándor László: Magyar törzsszövetségi méltóságok 870–950 között. AUSz 113 (2001) 28.

²⁶ DAI 166–167. (37/24–32); az analógiára utalt pl. Tóth 1986. 7; Kristó 1993. 30.

Az öröklési rend rekonstruálásának feltétele annak megállapítása, hogy kik voltak Árpád fejedelem-utódai a 10. században. A DAI 40. fejezete a bulgáriai kalandozás után említi, hogy „abban az időben Liuntika, Árpád fia volt a fejedelmük” (arkhón),²⁷ aki nem szerepel Árpád négy fia között a genealógiai listán. Ugyancsak a bizánci császár említi a családfán, Jutocsa fiát, Falicsit, „a mostani fejedelmet” (ton nūni arkhonta).²⁸ Konsztantinosz Árpád négy fiának (Tarkacsu, Jeলেখ, Jutocsa, Zolta) és öt unokájának (Teveli, Ezeleg, Falicsi, Tasi, Taksony) és egy dédunokájának (Termacsu) családfaszerű felsorolásával megadta azt a kört, ahol a kutatók többsége Árpád fejedelem-utódait kereste. Liudprandnál szerepelt a 921. évi itáliai hadjárat kapcsán Dursac, a 947. évi itáliai kalandozáskor Taksony.²⁹ Géza több kortárs külföldi forrásban is előfordult (Thietmar, Chabannes Adémar).³⁰ A 942-es ibériai kalandozást leíró Ibn Hayyan vezérlistája élén levő személy is gyanúba került, mint fejedelem.³¹ Anonymus szerint Árpád utóda a kiskorú Zolta volt, Zoltát Taksony, Taksonyt pedig Géza követte.³² A Zágrábi és Váradi Krónika, a XIV. századi krónikakompozíció és Kézai Taksonyt tekintették Árpád utódának, akit Géza követett.³³

Számos nézettel találkozunk Árpád utódait illetően. Primogenitúrával vagy fiúörökösödéssel számoló feltevés szerint Árpádot három idősebb fia halála miatt a legkisebb, Zolta követte, örököse Taksony volt, Taksonyé pedig Géza.³⁴ Más, szeniorátust vagy rokonságfoki öröklést megállapító álláspont azt vallotta, hogy Árpád utódja Zolta volt, őt Jutocsa fia, Falicsi váltotta, majd unokatestvére Taksony következett, végül az öröklési szabályt megtörve Géza.³⁵ Felmerült egy Tarkacsu–Zolta öröklési

²⁷ DAI 176–177. (40/12–13)

²⁸ DAI 178–179. (40/58)

²⁹ Dursacra 921-ben Gombos II. 1473; MEH 231; Taksonyra 947-ben Gombos II. 1474; MEH 233.

³⁰ Thietmar, Kristó Gyula (szerk.): Az államalapítás korának írott forrásai. Szeged, 1999. 112; Chabannes-i Ademar, I. uo. 167.

³¹ Ibn Hayyan vezérnévlistájára I. HKÍF 63–64.

³² SRH I. 106, 114, 116; HKÍF 340, 346, 347.

³³ SRH I. 206, 285, II. 328.

³⁴ Primogenitúrára Domanovszky Sándor: A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában. Budapesti Szemle. 1913. 383; Csekey István: A magyar trónöröklési jog. Bp. 1917. 44–45; fiúöröklésre Domanovszky Sándor.: Az Árpádok trónöröklési jogához. Századok 63 (1929) 45–47, 52.

³⁵ Szeniorátusra Bartoniek Emma: Az Árpádok trónöröklési joga. Századok 60 (1926) 803–804, 815; Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet I. Bp. 1928. 103, 144; rokonságfoki öröklésre R. Kiss 1928. 737, 739.

sorrend is.³⁶ Felvetették, hogy Árpádot két idősebb fia, Tarkacsu és Jelekh követte, a második generációból Falicsi, Tas és unokatestvérük, Taksony is uralkodott.³⁷ Más nézet szerint Árpádot Jutocsa követte, őt fia Falicsi, majd annak unokatestvére, Taksony a szeniorátusi öröklési rend szerint.³⁸ Újabb felvetés értelmében a hatalom Árpád fiainak ágai között vándorolt, az oldalági öröklés érvényesült. Először az idősebb ágak (Liuntika–Tarkacsu, Jelekh), majd a fiatalabb ágak (Falicsi, Taksony, Géza) részesültek a hatalomból.³⁹ Korábban úgy véltem, hogy Árpádot legidősebb fia, Tarkacsu, majd annak fia, Teveli követte egyeneságon, ezután oldalági öröklés következett Falicsival és Taksonnyal.⁴⁰ Egy hipotézis Szabolcsot Árpád unokaöccseként Árpád utódának tekintette, őt követte a fejedelemségben Falicsi (Fajsz), Taksony és Géza.⁴¹ Az Ibn Hayyan vezérnévlistáján szereplő “sana” közzszóval kapcsolatban tévesen felmerült a kalandozások résztvevőjének tartható Csaba, illetőleg egy Sana nevű személy fejedelemsége is.⁴²

Árpádot halála után bizonyosan valamelyik fia követte a fejedelemségben, ami igazolja dinasztia alapító voltát. Árpád négy fia közül bármelyiket fejedelem-utódnak tarthatjuk, de nem egyenlő valószínűséggel. Árpád első fia, Tarkacsu-Tarhos (Tarkatzus) mellett szól legidősebb volta, s a vele feltételesen azonosított Dursac név.⁴³ Liuntikát is próbálták kapcsolatba hozni Tarkacsuval, azzal érvelve, hogy azonos jelentésű magyar (Levente) és török nevet egyaránt viselt.⁴⁴ Ez az érv, tekintve mindkét név etimológiájának bizonytalanságát, aligha tartható.⁴⁵ A második fiú, Jelekh

³⁶ Szabolcs de Vajay: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). Mainz, 1968. (továbbiakban: Vajay 1968) 89.

³⁷ Nagy Géza: Trónöröklés az Árpádok alatt. Turul 1914. (továbbiakban: Nagy 1914) 19–25.

³⁸ Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. 34–50.

³⁹ Kristó Gyula: Árpád fejedelemutódai. AUSz 84 (1987) 11–21.

⁴⁰ Tóth, AUSz 1986. 5–7.

⁴¹ Györffy 1970. 209–214; Herényi István: A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői. Századok (116) 1982. 87.

⁴² Csabára Györffy György: A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. Magyar Nyelv 77 (1980). 314; Sana-ra I. Kristó Gyula: A X. század közepi magyarság “nomadizmusának” kérdéséhez. Etnographia 1982. 470–471.

⁴³ A Dursac–Tarkacsu azonosításra vö. pl. Nagy 1914. 23; Vajay 1968. 89; Tóth 1986. 6.

⁴⁴ Az érvelésre Pais Dezső: Árpád nemzetségének személynevei. In: Névtudományi vizsgálatok. Szerk. Pais Dezső–Mikešy Sándor. Bp. 1958. 95; a Tarkacsu (Tarkan méltóságnévből levezetett) és Liuntika (létigéből levezetett) azonosításra Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. (Közvetési Berta Árpád) Bp. 1991² 277; a kétnevűség ellen Róna-Tas 1996. 271.

⁴⁵ A Liuntika névalak problémájára vö. Fehértói Katalin: Árpád-kori Levente és Leue, Lewedi személyneveink eredete. Magyar Nyelv 93 (1997) (továbbiakban: Fehértói 1997) 428–438.

(Üllő) esetében nevének török etimológiája (király, uralkodó) lehet halovány tanúság fejedelemsége mellett.⁴⁶ Jutocsa (Jutas) esetében helynevekre, illetve nevének Liuntikával való feltett kapcsolatára épült a fejedelemségét feltételező hipotézis.⁴⁷ A helynevek tanúsága bizonytalan, mivel ezek különböző időszakokban keletkeztek és a névadási hátteret sem ismerjük biztosan. Árpád legkisebb fiát, Zoltát Anonymus Árpád utódának mondja, de csak a negyedik ágat (Zolta, Taksony, Géza) ismeri, ráadásul a kiskorú Zolta öröklését említi, ami nomád társadalmakra egyáltalán nem volt jellemző.

Abból az adatból kell kiindulnunk, hogy Árpád egyik fia, Liuntika arkhón volt már a bolgár háború idején. Liuntikát (Levente) Árpád "ötödik", legidősebb fiának vették, vagy azonosítani próbálták Árpád valamelyik fiával vagy éppen Levedivel.⁴⁸ Az "arkhón" titulus alapján egyaránt vélték a bolgár kalandozás vezérének (kabar vagy magyar/kabar sereg élén) vagy honfoglalás utáni fejedelemnek.⁴⁹ Úgy vélem, hogy eltérő forrásból származhat az Árpád négy fiát említő genealógiai lista és a bolgár háború idején Liuntikát említő passzus, de mindkét híradást helytállónak tekinthetjük. Árpádnak bizonyosan négy fia volt, ebben tévedést vagy ferdtést nem tételezhetünk fel a leszármazást bizonyosan jól ismerő Termacsu részéről. Hasonlóképpen Árpád-fi lehetett Liuntika, e minőségében lehetett csak arkhón, ebben a másik, vélhetően a bolgár háború idején keletkezett bizánci híradásra visszamenő passzus sem tévedett.⁵⁰ Így Liuntikának azonosnak kell lennie valamelyik Árpád-fival. Nevének helyes alakját a genealógiai listán kell keresnünk, nem a torzult Liuntika változatot kell alapul venni, s nem is Vazul fia, Levente nevével kell egyeztetni.⁵¹ A magyar nevek bizánci lejegyzésének, s ebből következően olvasatának problematikus voltát jelzi, hogy még az Árpád családfáján szereplő nevek között is van, ame-

⁴⁶ "Uralkodó" jelentésre a kazár-kabarnak vélt Jelekh név esetében vö. Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 486; Jelekh uralkodására vö. Vékony Gábor: Magyar őstörténet, magyar honfoglalás. Bp. 2002. 209; vö. még 37, és 39. jegyzetek

⁴⁷ A helynevek alapján Jutas fejedelemségére vö. 40. jegyzet; a Liuntika-Jutocsa azonosítást tételezte fel Ungváry Jenő 1999. évi előadásában, s eddig publikálatlan kéziratában.

⁴⁸ A vonatkozó szakirodalomra l. Tóth Sándor László: A Liuntika-rejtély. Magyar Nyelv 90 (1994) 168-176.

⁴⁹ Uo. 171-172.

⁵⁰ A 894-895-ös háborúra vonatkozó bizánci feljegyzésekből eredeztette Liuntika nevét Makk Ferenc: Kiknek az élén állt Levente? (Egy konsztantinoszi hely értelmezéséhez). AUSz 82 (1985) 5. l. 9. jegyzet

⁵¹ A Liuntika névre vö. Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943. 82-83; Leventével való azonosításának elvetésére vö. Fehértói 1997. 428-438.

lyik két változatban szerepel.⁵² Nem a nevek vitatható etimológiája, hanem névalakjuk alapján egyedül a harmadik Árpád-fi Jutocsa (Ioutotzas) jöhet szóba Liuntika (Liuntika) kapcsán. Az utóbbi, romlottnak tekinthető névalak "Ljuntika, Juntika" formában bizonyos hasonlóságot mutat Jutocsa nevével, főleg a név első felét illetően.⁵³ Így 895 táján Árpád harmadik fia, Jutocsa-Liuntika lehetett a bolgár kalandozás vezére. Ha Dursac nem azonos Tarkacsuval, akkor Jutocsa lehetett később, Árpád halála után utóda is. Eszerint *Árpádot harmadik fia, Jutocsa követte a fejedelemségben*. Meglepő lehet, hogy nem két idősebb fia (Tarkacsu, Jelekh) valamelyike lépett Árpád örökébe. Távoli analógiaként említhetem, hogy Dzsingisz kán négy fia közül nem két idősebb fia valamelyikét, hanem a harmadik Ögödejt szemelték ki utódnak.⁵⁴ 948 táján már a második generáció képviselője, Jutocsa fia, Fali-Falicsi töltötte be az Árpád nemzetségből származó fejedelem tisztségét. Ekkor Falicsi lehetett a legidősebb tagja a második generációnak, hiszen rajta kívül Árpád unokái közül csak öccse, Tas és unokatestvére (hexadelphos), Taksony élt.⁵⁵ Lehet, hogy Falicsi hatalomra jutásában szenior volta is szerepet kapott. Nem tudjuk, hogy Árpád fia, Jutocsa és Falicsi között volt-e más fejedelem is. Konsztantinosz Árpádon kívül mindenestre csak Liuntikát (Jutocsát) és Falicsit említi arkhónként, így a harmadik ág egyenesági öröklésére következtethetünk. A magyar krónikás hagyomány alapján valószínűsíthető, hogy a 947-ben még kalandozást vezető Taksony követte a fejedelemségben Falicsit. Így az egyenesági öröklést oldalági öröklés váltotta fel, Taksonnyal a negyedik ág került hatalomra.⁵⁶ Taksony halála után ismét egyenesági öröklés következett idősebb fia, Géza utódlásával (970 vagy 972). Gézát fia, Vajk (István) követte utolsó törzsszövetségi fejedelmként (997), amit hamarosan királyi méltóságra cserélt.

Összegzőképpen megállapítható, hogy a kazár fejedelmi méltóságra (kündü), pajzsraemeléssel megválasztott Árpád alapította meg a dinasztiaát. Ennek megfelelően nemzetségből kerültek ki a fejedelmek is. Fiai közül a harmadik, Jutocsa (Liuntika) volt utóda, majd őt követhette fia, Falicsi. Ezután a negyedik ágra került át a hatalom Taksonnyal és ott is egyeneságon öröklődött tovább (Géza, Vajk-István). A fentiek alapján az Árpád-nemzetséghez tartozás volt az egyetlen kizárólagos feltétele a fejedelmi méltóság elnyerésének, hiszen egyenes és oldalági öröklés egyaránt kimutatható. Lehetséges, hogy az utódlásnál számításba jött az a szempont is, hogy a fejedelem halálakor ki volt a fejedelmi nemzetség legidősebb tagja.

⁵² Ilyen a 948 körül uralkodó Fali-Falicsi neve (Falitzin és Falés alakban szerepel).

⁵³ Mindkét név elején az i-t j-nek olvasva adódik a Jutocsa és Ljuntika-Juntika név.

⁵⁴ A mongolok titkos története. Mongolból fordította Ligeti Lajos. Bp. 1962. 119–123

⁵⁵ Erre vö. DAI 178–179. (40/60–62)

⁵⁶ Vö. Tóth 1986. 7.

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH

The establishment and succession of the dignity of prince at the Hungarians

This study deals with the identity of the founder of the ruling Hungarian dynasty and his successors. Although both Levedi and Álmos had been leaders of the Hungarian tribes in the ninth century, according to the work of Emperor Constantine (*De administrando imperio*, chapter 38 and 40) the son of Álmos, Árpád had been elected prince before the Hungarian conquest of the Carpathian basin in 895. Consequently the dignity of prince (*kündü*) was inherited in the clan of Árpád: Árpád had four sons (Tarkacsu, Jelekh, Jutocsa, Zolta) and five grandsons (Teveli, Ezeleg, Falicsi, Tas, Taksony), these should be considered the potential heirs of the dignity. Emperor Constantine mentioned a certain Liuntika, as prince and son of Árpád at the time of the Bulgarian war (895) and his grandson, Falicsi as contemporary prince (around 948). Liuntika (Ljuntika-Juntika) may be identified with one of Árpád's four sons, possibly with the third son, Jutocsa. Jutocsa-Liuntika was the commander-in-chief in the Bulgarian war and prince after his father's death. Jutocsa was succeeded by his son, Falicsi, and then the cousin of Falicsi, Taksony (Zolta's son) ruled. The son of Taksony, Géza inherited the dignity and his son, Vajk (Stephen) was the last prince and the first Christian king of the Hungarians. One general rule of succession prevailed: the prince was the member of the ruling Arpad dynasty, a descendant of Árpád.

DÉR TERÉZIA

Megjegyzések a „*Gaudent celi nova luce*” kezdetű himnuszhoz

A Szent István király tiszteletére készült és ránk maradt azon latin nyelvű liturgikus himnuszok közül, amelyeket biztosan magyar eredetűnek tekint a szakirodalom, a *Gaudent celi nova luce* kezdetű alkotás a 15. században tűnik fel a forrásokban, és megtalálható a nyomtatott esztergomi könyvekben.¹ Mezey László az ének valószínű mintáját Szent Ferenc negyedik himnuszában jelöli meg, s elképzelhetőnek tartja, hogy esztergomi keletkezésű munkával állunk szemben.² A Párizsban tevékenykedő Jodocus Clichtoveus is e himnuszt közli és kommentálja 1516-ban — Gosztonyi János győri püspök ösztönzésére és anyagi támogatásával — megjelent *Elucidatorium Ecclesiasticum* című munkájában.³ Az ének szövegét Dankó József kiadása alapján, a magyar változatot Geréb László átültetésében hozzuk.⁴

1. <i>Gaudent celi nova luce
tonitruī vox dum clangit:
novo rege novo duce,
Gedeonis tuba barrit.</i>	Örvend az ég, fényben lángol,
rajta dörgés fut keresztül,
Új vezérről új királyról
Gedeónnak kürtje zendül.
2. <i>Per quem fratres liberantur
paganismi cecitate:
Hungarorum gens letatur
Orto prolis et magistri.</i>	Pogányság és vakság verte:
de testvéri menekednek
s vigadoz a magyar, mert e
mester sarjadt, ez a gyermek.

¹ Török József: Szent István tisztelete a liturgiában. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. Szerkesztette Kristó Gyula. Budapest 2001. 107–117.; 113., a többi énekre vonatkozóan: 117. 1–43. jegyzet.

² Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest 1979. 207.

³ Török József: 2001. 113; Holl Béla: Jodocus Clichtoveus Elucidatoriuma és a magyarországi himnusz-költészet európai recepciója. In: Uő: Laus librorum. Válogatta és szerkesztette Monok István, Zvara Edina. Budapest 2000. 53–61.

⁴ Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Cura et impensis Josephus Dankó. Budapestini 1893. 208–210. (a továbbiakban: Vetus hymnarium); A magyar középkor költészete. Bevezette és fordította Geréb László. Franklin Könyvkiadó NV, é. n. 94–95.

3. *Pannonia gratulatur
angelica vox dum sonat:
decrepitus dux cum Geysa
Dei cepit repromissa.*
- Örvendezik Pannónia,
angyali szó midőn szólal.
Megvénhedt már Gyécsa vezér,
hallván Isten ígérétét.
4. *Inquit missus ethereus
sum prothomartir Stephanus:
et nascetur Stephanus,
rex erit et apostolus.*
- A mennyei küldött mondja:
– vagyok protomartir István,
születik is majd egy István,
király lészen és apostol! –
5. *Pater credens admiratur:
pavens mater rem miratur:
rore simul perlustratur
tunc orthodoxa fidei.*
- Csodálkozott s hitt az atyja,
álmétkodott s félt az anyja.
Mintha harmat hullott volna
a szent hitre ekkoron.
6. *Crescunt dona crescunt laudes:
cor congaudens, vox non cesset
cum non sistat operari
summus rerum artifex.*
- Nőtt az áldás, nőtt ajándék,
vigad a szív, szó nem hallgat,
meg nem szűnven munkálkodni
minden dolgot Mestere.
7. *Puer natus vegetatur,
et in regem coronatur:
regnum rite qubernatur
fides Xristi dilatatur.*
- Lett és egyre nőtt a gyermek,
királlyá is kit felkennek,
jó ura lőn a nemzetnek,
Krisztus hitén igyekeznek.
8. *Sidus claret matutinum,
ante solem fert vexillum,
per quam solis fulsit lumen
Hungarorum in mentibus.*
- Fényesség a hajnalsillag,
előljár míg fölkel a nap:
általa a napnak fénye
tűnt magyarok elméjébe.
9. *Hic est miles rex et rector,
qui dum rexit et regnavit:
hostis tandem de tortura
gentem suam liberavit.*
- Király volt ő és vezérlő,
kormányozván míg vezérlett,
ellenségnek gyötresétől
szabadítá meg a népet.

10. *Gerarchie iam congaudent,
cum rex regni predicatur,
reparandum ad ruinam
saxa quadravit verbera.*

Víg az egyház, mert a király
prédikála országának;
romlásából megépítse:
szó-szıklákat faragott.

11. *Almo Patri sit gloria
Natoque sit victoria:
amborum cum Spiramine
in sempiterna secula. Amen.*

Magasztaljuk a jó Atyát,
Fiának mondjunk glóriát
és a Szentlelket is velük
dicsérjük mindörökkön át.

A munka 11 négysoros strófából áll. A verselés „ügyetlenségét” szóvá teszi Mezey László és Clichtoveus sem hagyja említés nélkül.⁵ Az alkotás gondolatmenete a következő: az első két versszak a király születése fölött érzett, mindent betöltő örvendezésről énekel. A következő három szakasz a Hartvik-legenda alapján a szülők látomását tárja elénk, a hatodik pedig az égi ígéret megvalósulását fogalmazza meg. A 7-10. strófa rövid, utalásszerű kijelentésekben „meséli el” a király életét születésétől kezdve népét keresztény hitre térítő dicsőséges uralkodásáig, kiemelve István személyes igehirdető tevékenységét is. A munka a liturgikus énekekben szabályszerű doxológiával zárul.

Az alábbiakban azt tekintjük át, hogyan ünnepli hőstét a himnusz. Vizsgálódásunk során kitérünk az *Elucidatorium Ecclesiasticum* néhány vonatkozó megjegyzésére, és figyelmet fordítunk azon méltató kifejezésekre is, amelyekkel az ének Szent Istvánt magasztalja.

Az erőteljes biblikus hatást mutató első strófát részletesen kommentálja Clichtoveus. Egyéb megjegyzések mellett kijelenti, hogy a mennydörgés a szent ünnepén felhangzandó dicséret zengését, a villám fénye pedig a magasztalt személy erényének ragyogását illusztrálja.⁶ A kommentár arra is rámutat, hogy a strófa a „*Gedeonis tuba barrit*” kijelentés által azt a szentírásbeli történetet idézi fel, amelynek során Gedeon 300 harcosával megfutamtotta a Midian vezette ellenséget, miközben

⁵ Mezey László 1979. 207.; Holl Béla 2000. 56.; Munkánk során az *Elucidatorium Ecclesiasticum* alábbi kiadását használtuk: *Elucidatorium Ecclesiasticum ad officium ecclesiae pertinentia planius exponens et quatuor libros complectens* (a továbbiakban: EE) judoco Clichtoveo explanatore, apud in clytam Germaniae Basileam é. n. [1517]. Az említett megjegyzés: EE 66’.

⁶ „Cum autem tonitruum perstrepat in nubibus, subito fulgore totus aer emicat, ita et in nova huius sancti celebritate (cuius splendor virtutis, mirifice rutilat) nova laudum resonare debent praeconia, ut in novi regis festo, innoventur et gaudia”. In EE 67’.

a harsonák szakadatlanul szóltak, a cserépkorsókat összetörték s a fáklyák fénye ragyogott.⁷ István királyra vonatkozóan Clichtoveus a következőképpen nyilatkozik: „*Ita et hic sanctus Stephanus tuba suae vocis altiloqua personans omnem deorum veterum immo daemoniorum catervam effugavit a phanis Hungariae, et totam illam regionem deo consecravit.*”⁸ Ezen interpretáció szerint Szent István — aki a szentírásbeli történethez hasonlóan győzedelmeskedett — „hangjának fennen szárnyaló harsonájával” futamította meg Magyarország templomaiból a régi istenségek csapatait, s szentelte azt az egész vidéket Istennek. A kommentátor értelmezése e helyen az ének 10. strófájában megjelenő, személyesen ígét hirdető uralkodó képét vetíti előre. Megítélésünk szerint a népét harcba vezető István király alakjának feltűnése az első strófa által festett mozgalmas képben még árnyaltabbá válik, ha a már említett szentírási helyen kívül felidézzük a Bírák könyvének következő szavait is: „*spiritus autem Domini induit Gedeon / qui clangens bucina convocavit domum Abiezer ut sequeretur*”.⁹ Ezek hangsúlyozzák, hogy Gedeon az Úr lelkével eltelve cselekszik. Ugyancsak említésre érdemesnek tartjuk ebben a vonatkozásban, hogy a „*tonitruum vox*” kifejezés is szentírási ihletésű, a Biblia számos helyén előfordul. A mennydörgés és villámlás Isten jelenlétét jelzik.¹⁰ Ily módon tehát az első strófában a himnusz szerzője az új fényben tündöklő ég megszemélyesítése, Gedeon győztes küzdelmének felidézése, az Úr támogató jelenlétének sejtetése által István térítő tevékenységét kozmikus magasságokba emeli. Ezt az értelmezést támogatja az ének 10. versszaka, amely az égiek örömét énekli meg a magyar protorex tevékenységének sikeressége miatt. E strófa „*gerarchie*” (az Elucidatoriumban: „*hierarchiae*”) szavát Clichtoveusszal egyetértve „*caelestes hierarchiae*”-ként fogjuk fel. Tudós kommentátorunk szavai szerint az égiek öröme István tevékenysége miatt azért különösen

⁷ „At vero cum idem versus subiungit in quarto carmine, Gedeonis tuba barrhit, insinuat historiam sacram quae in libro Iudicum scribitur de Gedeone, quomodo ipse cum trecentis viris pugnaturus (Iudicum 7.) contra Madian, stetit in circuitu castrorum hostilium, et clangore continuo buccinarum confractioneque lagenarum fictilium et fulgore lampadum, totum exercitum hostium profligavit, et in trepidam fugam convertit.” In: EE 67’.

⁸ EE 67’.

⁹ Idc 6, 34. In: Biblia Sacra. Vulgata. Adiuvantibus B. Fischer, I. Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele recensuit et brevi apparatu critico instruxit Robertus Weber. Editionem quartam emendatam cum sociis B. Fischer, H. I. Frede, H. F. D. Sparks, W. Thiele praeparavit Roger Gryson, Stuttgart 1994. (a továbbiakban: Biblia Sacra), 331.

¹⁰ Néhány példa: Ps 76, 19; Ps 103 6-7; Sir 43, 18; Ex 19, 16; Apc 4, 5.

nagy, mert eredményeként egy egész nép tért Krisztus hitére.¹¹ A versszak vizsgálata során említésre érdemesnek tartjuk továbbá, hogy az ének szerzője a *rex* szóval párhuzamosan használja a *dux* terminust. Az István király tiszteletére készült liturgikus alkotásokban az utóbbi főnév általában — amint a jelen himnusz 3. strófájában is — Géza uralkodói címének jelölésére szolgál.¹² Vizsgált helyünkön azonban a *dux* nem méltóságnév, hanem azt a vezért jelöli, aki népét — Gedeonhoz hasonlóan — győzedelmes harcba vezeti. Török József a 9. strófa első két sorának párhuzamaként említi a Nagy Károly tiszteletére készült szekvencia alábbi szavait: „*Hic est Christi miles fortis, hic invictae dux cohortis.*”¹³ Ez a tartalom és megfogalmazás vizsgált soraink mondanivalójával is „rímel”. Ugyancsak figyelemre méltó a „*nova luce*” — „*novo rege novo duce*” kifejezések párhuzama. A *novus* melléknév ismétlődése és a *lux, rex, dux* főnevek kínáló párhuzama igen hatásos kifejezési forma. A *novus* szó háromszori előfordulása a múlttal való szakítást emeli ki abban a folyamatban, amelyet az első strófa sugall: a nép törvényes királya (*rex*), a keresztény hitért folytatott küzdelemben vezére (*dux*), elhozza népének a fényt (*lux*) s ezáltal maga is annak fényességévé válik. Ezt az értelmezést támogatja a himnusz 8. versszaka, amely — a liturgikus költészet által kedvelt fényszimbolikával élve — a magyar protorexet a hajnalsillaggal, tevékenységét annak felkeltével azonosítja. Clichtoveus kommentárja szerint: amint a hajnalsillag a nap felragyogásának előhírnökeként kel föl, úgy István király azért született, hogy az igazságosság napjának, Krisztusnak fényessége világítson a magyarok szívében.¹⁴ A *Gaude mater Ungaria* kezdetű himnusz ugyanezt a gondolatot fejti ki Szent Istvánnal kapcsolatban az alábbi módon: „*Hic tibi verus lucifer / lumen fidei prebuit.*”¹⁵

¹¹ „Si gaudium est angelis super uno peccatore poenitentiam agente, quanto magis super totius unius populi a ritu gentilitio ad Christum conversione. Itaque caelestes hierarchiae et angelici spiritus hic congratulati fuisse dicuntur...” In: EE 67; A hierarchia szóra vonatkozóan: Lexicon Latinitatis Mediaevali Hungariae. Vol. IV. Budapest 1993. 260.

¹² „Geyse namque duci sancto / sanctus puer nascitur”: Vetus hymnarium 198; „Geyse duci decrepito / divina fit promissio”: Vetus hymnarium 205; „Hic est Geyse ducis natus / visione presignatus”: Vetus hymnarium 211. A novum genus melodiae kezdetű szekvencia azonban, melynek keletkezését Holl Béla 1300 tájára datálja, István esetében használja a *dux* terminust is az alábbi módon: „Per virtutem huius ducis / solem videt vere lucis / fidei in lumine”: Holl Béla: Novum genus melodiae. Ismeretlen Szent István-sequentia két XIV. századi domonkos missaleban. In: Collectanea Tiburiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. A kötetet szerkesztette Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged 1990. 35–52. A szekvencia szövege: 46–47; 47.

¹³ Török József 2001. 113.

¹⁴ „Ante solem fert vexillum. Id dictum putet, quoniam lucifer ut solaris ortus praenuncius, ante solem exoritur, et eam ob rem, ante solis lucem dicitur quasi signum et vexillum ferre. Ita et ipse Stephanus exortus est, ut lumen Christi (qui est sol iustitiae) luceret in cordibus Hungarorum.” In: EE 67.

¹⁵ Vetus hymnarium 205.

A második strófában ismét két egymással párhuzamosan használt főnév magasztalja a magyar protorexet: a *proles* és *magister*. A király tehát népének szülötte s egyben tanítója is. A *magister* méltatás a Szent István tiszteletére készült s elterjedt liturgikus énekekben nem fordul elő. E főnév jelöli a Szentírásban a tanítót általános értelemben, olykor párhuzamba állítva őt tanítványával. Így szólítják meg az evangéliumokban Krisztust, s utóbb megilleti tanítványait, az apostolokat is.¹⁶ A *Gaude mater Ungaria* kezdetű himnusz hasonló gondolatot fogalmaz meg, amikor kiemeli, hogy István király népének sarjaként vált annak patrónusává: „*Gaude mater Ungaria / prolis agens preconium, / cum laude multipharia / patronum lauda proprium*”.¹⁷

A magyar protorex *dux* és *magister* méltatásával kapcsolatban fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a nagyobbik István-legenda s ennek alapján a Hartvik püspök által készített életírat is tartalmazza mindkettőt, de vizsgált helyüinktől eltérő kontextusban. Amíg a himnusz a *rex* és *dux*, valamint a *proles* és *magister* kapcsolatot említi, a legendák Szent István apostol voltának értelmezése során a „*praedicatorum... dux et magister*” kifejezést tartalmazzák. A két életírás az idézett méltatással azt hangsúlyozza, hogy a magyar protorex nem személyes igehirdetésével, hanem „mint a hit szószólóinak vezére és mestere” birtokolja az apostol nevet.¹⁸ Ezzel az állásfoglalással szemben a liturgikus énekekben István király méltatására megjelenik a *predicator* főnév, s ezen alkotásokban általános a személyesen ígét hirdető király képe.¹⁹ Vizsgált himnuszunk 10. strófájában is feltűnik ez az ábrázolásmód, hiszen az égiek örömeire Szent István „*rex regni*”-ként „*praedicatur*”, azaz ígét hirdet. Ezt a portrét tovább örökíti Clichtoveus, amikor kommentárjában megjegyzi, hogy a király „*crebra predicationis inculcatione*” alakította, formálta alattvalóinak szívét.²⁰ Amint arra más helyen már kitértünk, a legendák és a liturgikus énekek István király személyes igehirdetésének kérdésében egymástól eltérő álláspontot képviselnek.²¹

¹⁶ Csupán néhány szentírási helyet idézünk: Prv 5, 13; Lc 6, 40; Lc 19, 39; II Tim 1, 11.

¹⁷ Vetus hymnarium 195.

¹⁸ Kisdí Klára fordítása. In: Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula (a továbbiakban: ÁKÍF). Szeged 1999. 289; *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery* (a továbbiakban: SRH), volumen II. Budapestini 1938. 387., 420. A teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy – amint arra a kutatás rámutat – Hartvik püspök az általa készített életíratban mindaddig a *dux* terminust használja István uralkodói címének jelölésére, amíg a pápától kapott koronával meg nem koronázzák.

¹⁹ Néhány példa: „*Iste sanctus predicator / Hungarorum primitus*”: Vetus hymnarium 195; „*Adolescens agreditur / cibum salutis serere, / gens hec Ungara convertitur / et baptizatur propere*”: Vetus hymnarium 206; „*Per hunc Christus predicatur, / turba credens baptizatur*”: Vetus hymnarium 212.

²⁰ EE 67r.

²¹ Gondolatok egy Szent István-szekvencia kapcsán. Megjelenés előtt.

A Szent István születésének legendabeli hírül adását felidéző 4. strófában olvasható „*rex ... et apostolus*” a legkorábbi liturgikus énekekben fellelhető méltatást örökíti tovább. Az *Ave beate rex Stephane* indítású antifona és a *Sanctissimus rex Stephanus* kezdetű alkotás már az 1083. évi szentté avatás alkalmából felhangozhatott.²² Az előbbiben foglaltatik az „*ave doctor et apostole credulitatis nostre*”, az utóbbiban a „*Hungarorum apostolus*” megszólítás.²³ Clichtoveus részletes magyarázatot fűz az *apostolus* szóhoz. Fejtegetéseit az alábbi szavakkal zárja: „*Sic enim sacratissimus pater Dionysius Areopagita, Galliarum dicitur apostolus, et sanctus Firminus, Ambianensium, ita et beatus iste Stephanus, recte dicitur Hungarorum apostolus*”.²⁴ Holl Béla rámutat, hogy e helyen Clichtoveus „saját hazafiúi büszkeségét is felcsillantja”, amikor Szent István mellett megemlíti a „franciák szentjét, Dionysius Areopagitát”.²⁵ A kommentátor a legismertebb apostol mellett megnevezi a gall ambiani nép első térítőjét is, aki a 4. században alapított püspökséget Ambianumban, a mai Amiensben.

A 9. strófában István „*miles rex et rector*”-ként mint kemény kezű, harcias király áll előttünk. A magyar protorexnek a külső támadókon kívül azokkal is meg kellett küzdenie, akik az ördög bujtogatására „vonakodtak nyakukat a kereszténység igájába hajtani, és ... azon igyekeztek, hogy kivonják magukat István uralma alól.”²⁶ Az utóbbiak még évekkel, sőt évtizedekkel az első király halála után is lázadásokat robbantottak ki az új rend ellen.²⁷ A harcias István-portré feltűnik már a szentté avatás alkalmából készült azon antifonában is, amely az uralkodót „*gloriosus cultor dei*”-ként ünnepli, aki népét kemény kézzel térítette meg.²⁸ A 13. század végén készült officium énekei szintén kiemelik István könyörtelen következetességét a térítő tevékenység során s vitézségét mindenféle háborúban. E zsolozsma egyik reszponzoriórában például a következőket találjuk: „*in bellis victoriosus, / prudens*

²² Török József: Szentté avatás és liturgikus tisztelet. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. A bevezetőt írta Köpeczi Béla. Szerkesztette és az előszót írta Fügedi Erik. Budapest 1986. 33–47; 36; Szendrei Janka: Az István- és Imre-officium zenei rétegei. In: Uo. 48–53, 305–308; 50.

²³ Vetus hymnarium 194–195. 202.

²⁴ EE 67.

²⁵ Holl Béla 2000. 57.

²⁶ ÁKÍF 277.

²⁷ Kristó Gyula: Megjegyzések az ún. „pogánylázasok” kora történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica 18 (1965) 3–55; Makk Ferenc: Megjegyzések I. András történetéhez. In: Uő: A turulmadártól a kettős keresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998. 127–142; 127–128.

²⁸ Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert. Von Z. Falvy – L. Mezey. Graz–Budapest 1963. 96; Török József 1986. 36.

et fortissimus. / Sub mundanis armis dei / miles erat strenuus".²⁹ A liturgikus énekek méltán őrzik e képet Istvánról, hiszen olyan uralkodó volt ő, aki valamennyi háborújából győztesen került ki.³⁰

A *rector* terminus a Szent István tiszteletére készült más liturgikus énekekben nem fordul elő, s hiába keressük azt a király életírásaiban is. Mór pécsi püspök legendája azonban, amelyet Szent Zoerard és Benedek történetéről készített, a magyar protorexet „*bonus rector*”-nak³¹ nevezi. Mezey László — az I. László tiszteletére készült alkotások vizsgálata során — felhívja a figyelmet arra, hogy a *rector* a *rex* szinonimájaként fordul elő a Vulgatában. Példaként említi vizsgált passzusunkat, s utal Szent Ágoston vonatkozó helyére is.³² Ugyancsak megtalálható a *rector* főnév a Mezey által idézett „Nagy Károly-i és poszt-Karoling uralkodóeszmény” megfogalmazásában: „*rector et doctor, / rex in potestate, / sacerdos in praedicatione*”.³³ Mezey László rámutat, hogy I. István — tevékenysége alapján — a kora középkor más újkeresztény uralkodóival egyetemben méltán nyerte el mindazon epithetonokat, melyekkel „az új Európa első nagy uralkodója, Nagy Károly” is ékeskedett.³⁴

A kilencedik strófa első két sorának nyelvi megformálása szintén figyelmet érdemel. A kifejezőmódot a *rex* és *rector* főnevek továbbá a velük azonos tövű *rego*, *regere*, *rex*, *rectus* valamint *regno*, *regnare*, *regnari*, *regnatus* ige praesens perfectum indicativi activi egyes szám 3. személyű alakjainak a névszókkal khiasztikus elhelyezésű alkalmazása teszi érdekessé. A hatást fokozzák az alliterációk, amelyek a liturgikus költészet kedvelt eszközei közé tartoznak.

A méltató kifejezések áttekintése után említésre érdemesnek tartjuk még azon megfigyelésünket, hogy — a magyar protorex tiszteletére készült liturgikus énekek általános gyakorlatától eltérően — vizsgált himnuszunkban az anya személye némiképp több figyelmet kap.³⁵ A látomás során közölt hír hallatán a „hit fénye hatja át”. Geréb László fordításától eltérően az 5. versszak 3–4. sorát az alábbi módon

²⁹ Vetus hymnarium 198.

³⁰ Kristó Gyula: Szent István király. Budapest 2001. 104.

³¹ SRH II. 357.

³² Mezey László: Athleta patriae. Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának kialakulása. In: Athleta patriae. Szerkesztette Mezey László. Budapest, 1980. 19–55; 33; 51. 113. jegyzet.

³³ Mezey László 1979. 104. 95. jegyzet.

³⁴ Lásd a 33. jegyzet.

³⁵ E kérdéssel foglalkozunk alábbi, megjelenés előtt álló dolgozatainkban: Megjegyzések egy középkori Szent István-himnuszhoz. Gondolatok egy Szent István-szekvencia kapcsán.

értelmezzük: „az akkor igaz hívővé lett anyát nyomban a hit harmata hatja át”.³⁶ A *rore ... perlustratur* kapcsolat szentírási hangulatot idéz. Isaias próféta könyvében olvashatjuk a következő szavakat: „*expergiscimini et laudate qui habitatis in pulvere / quia ros lucis ros tuus.*”³⁷ A vizsgált sorok Sarolt alakjától elvonatkoztatva eszményítik a születendő szent anyját. István vértanú közlése, annak hírül vétele, hogy a magyarok Istentől választott, első királyát hozza majd világra, az őszintén hívő emberek sorába emeli az asszonyt. Ez az ábrázolásmód az utókor idealizáló törekvését fejezi ki. Az első szent király szülőjének, keresztény erényekkel ékes asszonynak illet lennie, ezért a himnusz szerzője ilyenek ábrázolja őt.

Fejtegetéseink végére érve megállapíthatjuk, hogy a *Gaudent celi nova luce* kezdetű himnusz – a Szent Istvánról készült más liturgikus énekekkel összhangban – a dicsőséges uralkodót a nép keresztény hitre térítőjét, tanítóját és védelmezőjét ünnepli a magyar protorex személyében. A munka híven tükrözi azt a portrét, amelynek lényeges vonásai már a legrégebbi officium egyes énekeiben feltűntek,³⁸ s mindazon epithetonokkal felékesíti hőségét, amelyek megilletik a népüket Krisztus hitére térítő uralkodókat. A Szent István-portré további hagyományozódásához minden bizonnyal nem csekély mértékben járult hozzá Jodocus Clichtoveus *Elucidatorium*. A himnusz egyes passzusaihoz fűzött alapos kommentárjai — amelyek közül csupán néhányat érinthettünk dolgozatunkban — az ének teljes megértését szolgálják, az ünnepelt személyét bemutató ismertetésének alábbi sorai pedig hiánytalanul összegzik azt a képet, amely az első magyar királyról a liturgikus alkotások tükrében is kialakult: „*primus ab incunabulis Christianus rex Hungarorum. Et factus est ipsis non solum moderator regni, sed et apostolus et praedicator veritatis catholicae, totumque regnum suum integre convertit ad Christum, quare et gentis illius patronus est praecipuus, tutelarisque et defensor singularis ac unicus*”.³⁹

³⁶ A Clichtoveus által közölt szöveg: „*Rore simul perlustratur / orthodoxae fidei.*” In: EE 66°. Fordítása: „S nyomban az igaz hit harmata járja át.”

³⁷ Is 26, 19. In: *Biblia Sacra* 1121.

³⁸ Török József: Szent István tisztelete a középkori magyarországi liturgiában. In: *Szent István és kora*. Szerkesztette Glatz Ferenc, Kardos József. Budapest 1988. 197–201. 200.

³⁹ EE 66°.

THERESIA DÉR
**Bemerkungen zu der Hymne mit der Anfangszeile
„Gaudent celi nova luce”**

Die vorliegende Abhandlung behandelt die Hymne mit der Anfangszeile „Gaudent celi nova luce” und geht auch auf die Bemerkungen in der Arbeit von Jodocus Clichtoveus unter dem Titel *Elucidatorium Ecclesiasticum* (erschieden in Paris im Jahre 1516) ein. Das Lied, das den ersten ungarischen König als christlichen Missionar, Lehrer und Verteidiger des Volkes feiert, erscheint in den Quellen seit dem 15. Jahrhundert. Die wichtigen Elemente des von ihm gelieferten Stephan-Porträts sind schon in den frühesten liturgischen Liedern zu finden, die anlässlich der Heiligsprechung von Stephan (1083) geschrieben worden sind. Die untersuchte Hymne – ähnlich wie andere liturgische Gesänge zu Ehren von Stephan I. – verehrt den ungarischen Herrscher mit den Worten, mit denen Karl der Große und all die Könige bezeichnet wurden, die ihre Völker christianisiert hatten. Zur Vererbung des Stephan-Bildes haben die gründlichen Kommentare von Clichtoveus deutlich beigetragen.

WEISZ BOGLÁRKA

Abaúj vármegye vámszedőhelyei az Árpád-korban

Abaújvár megye a Hernád folyó alsó völgyszakaszának vidékét foglalta magában, a Hernádnak a hegyek közül való kifutásától a Sajóval való egyesüléséig. A nagy kiterjedésű Újvár megyéből vált ki a 13. század második felében.¹

Az Árpád-korra vonatkozó források csak egyetlen vámszedőhelyet említettek a megyében, Jászót. Midőn 1255-ben IV. Béla a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett jászói prépostság birtokait összeírta, és kiváltságokat biztosított nekik,² vámszedési (*tributum*) jogot is adományozott, hogy felépítsék monostorukat, melyet öccse, Kálmán herceg nem tudott befejezni.³ Igaz a forrás nem említette, hogy a vámszedés mely területre, illetve milyen típusú vámra vonatkozik. III. András 1290. december 21-én kelt okleveléből azonban kiderül, hogy régtől fogva szedett jászói vámrá (*tributum*) vonatkozott a fentebbi adomány, melyet III. András diplomája szerint a monostor épületének javítására kellett fordítani.⁴ Ez a forrás sem részletezi azonban, hogy milyen típusú vámot szedtek Jászón. A településen vásár működött, amely Albert prépost 1243-ban kiadott diplomája szerint hétfőnként megtartott szabad vásár (*forum liberum*) volt.⁵ Az oklevelet Györffy György kétes hitelűnek tartja, mert szerinte a benne felsoroltak nagy részét csak 1255-ben szerezte meg a kolostor, illetve másik része a 13. század végére jellemző.⁶ Az 1255. évi oklevél azon kitétele, hogy a

¹ Kialakulására l. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I. Budapest 1987. (a továbbiakban: ÁMTF I.) 39–57.; Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988. 398–401., 406–409.

² Premontrei apátság. Váradhegyfok filiája. Alapítója, és az alapítás éve ismeretlen, mert az alapítólevél a tatárjárás során elpusztult. Oszvald szerint királyi alapítás volt, melyet 1171 előtt alapítottak. Vö. Oszvald Ferenc: Adatok a magyarországi premontreiek történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 6. (1957) 243., Varsik, Branislav: Osídlenie Košickej kotliny III. Bratislava 1977. (a továbbiakban: Varsik, 1973.) 221.; Hervay Ferenc szerint csak a 12. század végén 13. század elején létesült. Hervay Ferenc Levente: Jászó. In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század) Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994. (a továbbiakban: KMTL) 301.

³ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ed.: Richard Marsina. Bratislavae 1971–1984. (a továbbiakban: CDES) II. 344–345., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I–II. Ed.: Szentpétery Imre-Borsa Iván. Budapest 1923–1987. (a továbbiakban: Reg. Arp.) 1062. sz.

⁴ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera: Georgii Fejér. VI/1. Budae 1830. 58–60., Reg. Arp. 3682. sz.

⁵ CDES II. 96–97.

⁶ Vö.: ÁMTF I. 99.; Branislav Varsik ugyanezen a véleményen van. Varsik, 1973. 226–228.

király pénzváltói Jászón és a premontrei monostor vásárján a bíróval és a falunaggyal együtt működjenek,⁷ arra utal, hogy ekkor már szabad vásárt rendeztek a településen. Ugyanis az uralkodó a *forum liberum* adományozásával a vásár feletti joghatóságot elveszítette, amit ez az adat is hűen tükröz. A szabad vásár másik fő jellegzetessége, hogy vámmentes volt, így vásárvámmal nem számolhatunk Jászón, kivéve azt az esetet, ha feltesszük, hogy más napon is tartottak vásárt. Feltételezhetjük azonban azt is, hogy a Szepességbe tartókat sújtották közlekedési vámmal Jászó területén, de ezt bizonyítani nem tudjuk.

A megye területén az Árpád-korban más helyeken is kellett, hogy szedjenek vámot. Ezt támogatja Imre király 1203-ban tett adománya a váradi egyház számára, melyben többek között Újvár megye falvaiban és vásárain szedett vámok (*tributum*) királyi részét, azaz ezen vámok kétharmadát adományozta el.⁸ A kiváltságlevél teljes szövegében nem maradt fenn, csak kései átírásokból és említésekből ismerjük tartalmát.⁹ Lodomér váradi püspök (1268–1279) 1273. évi oklevele szerint — mely a váradi káptalan és a püspökség birtokait és jövedelmeit választotta el egymástól — Abaúj megyében a vásárvámok (*tributum fori*) a váradi káptalant illették meg.¹⁰ Feltehetően az Imre-kori adomány is csak a megyében szedett vásárvámok kétharmadára vonatkozott, mely a 13. század során a váradi káptalan jövedelmeit növelte.

Ugyanakkor a megyében szedett vámok (*tributum*) tizede V. István 1271-ben kelt oklevele szerint az egri egyház tulajdonát képezte.¹¹

A korai Anjou-kori források segítségével újabb vámhelyeket ismerhetünk meg. Kassát 1311. október 3-án Amadé özvegye és fiai visszaadták a királynak harmincadvámjával és vámjával együtt, s ígéretet tettek, hogy Kassa vásárját és az oda igyekvő kereskedőket nem akadályozzák.¹² A városban csütörtöki napokon tar-

⁷ CDES II. 344–345., Reg. Arp. 1062. sz.

⁸ *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. Ed.: Emericus Szentpétery. Budapestini 1937. 211.; Reg. Arp. 207. sz.; A Nagy Lajos korában, 1374 előtt keletkezett Váradi statutum szintén megemlékezett az Abaúj megyei vámok kétharmadának birtoklásáról. Bunyitay Vince: A váradi káptalan legrégebbi statutumai. Nagyvárad 1886. III–V., 57.

⁹ Az oklevél szöveg hagyományára I. Szabados György: Egy Imre-kori adomány fennmaradásáról. *Acta Historica* 115. (2001) 3–11.

¹⁰ ZW I. 122–123.; Vö. Bunyitai Vincze: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. II. Nagyvárad 1883. 263.

¹¹ Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. *Diplomata Aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevensis conservata*. Kiadja: Kondorné Látkóczy Erzsébet. Eger, 1997. (a továbbiakban: Heves) 34–38., Reg. Arp. 2124. sz.; Átírta az esztergomi káptalan 1284. október 28-án. Heves 63.

¹² Kiadása: Tutkó József: Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve. Kassa 1861. 207–211., Anjou-kori oklevéltár. Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczy Lajos, Kristó Gyula, Piti Ferenc. I–XII., XVII., XXIII–XXIV. Szeged–Budapest 1990-. (a továbbiakban: Anjou-oklt.) III. 150. sz.

tottak vásárt, mely fontos szerepet tölthetett be a megye életében, ugyanis megyei kihirdetések színhelye is volt.¹³ Bár adatunk hallgat róla, de feltételezhető, hogy itt vásárvámmal kell számolnunk.

Garadna régóta szedett vámját (*tributum*) említi Károly Róbert 1312. július 6-án kelt oklevele, amelyben a falut Aba nembeli Nekcsei Sándor comesnek adományozta.¹⁴ Az 1323. március 5-én kelt privilégium tanúsága alapján viszont a király ugyanezt a települést [Zovárd nb.] Oprod Istvánnak adta malomjainak vámjával (*tributum molendinis*) együtt.¹⁵

A Forrón szedett régi vámot (*telonium*) 1319. február 9-én kibocsátott diploma szerint Drugeth Fülöp szepesi és újvári ispán visszaadta Jakab fia Jánosnak, és biztosította hogy szerviensei közül senki sem fogja támadni a vám miatt.¹⁶ A forrásból nem derül ki, milyen típusú vámot szedtek a településen. Arra vonatkozóan sem rendelkezünk adattal, hogy vásárt tartottak volna Forrón. Azt azonban tudjuk, hogy nagy út vezetett át rajta: ez arra enged következtetni, hogy a településen közlekedési vámmal kell számolnunk.

Mindhárom esetben feltételezhető, hogy már az Árpádok korában vámszedőhelyekként működtek.

A megyében több vásárt tartottak, de nem minden esetben mutatható ki, hogy vámot is szedtek volna bennük. Szerencsésnek mondható azonban a forrásanyag abból a tekintetből, hogy pontosan meg lehet állapítani a vásártartás időpontját.

Hétfői napokon Jászón tartottak szabad vásárt, mint arról fentebb már szóltunk.

Feltehetően keddi napokon tartott vásáráról kapta Monajkeddi¹⁷ a nevét.¹⁸ A települést 1255-ben kelt oklevél tanúsága szerint Kálmán herceg jutatta a jászói kolostor

¹³ 1327. február 23. Dl. 16095, Anjou-oklt. XI. 93.; 1330. június 25. A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I. 1234–1396. Kiadja gróf Sztáray Antal. Szerk.: Nagy Gyula. Budapest 1887. (a továbbiakban: Sztáray I.) 63–65.; 1333. április 24. A Zichi és Vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. I–VI. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest 1871–1894. (a továbbiakban: Zichy I.) 409–411.; Ezen utóbbi oklevélből derül ki, hogy a vásárt csütörtöki napon tartották.

¹⁴ AO I. 261–262., Anjou-oklt. III. 331. sz.

¹⁵ AO II. 64–65., Anjou-oklt. VII. 60. sz.; 1323. december 8-án I. Károly adományát megerősítette. AO II. 105., Anjou-oklt. VII. 635. sz.; Később Drugeth Vilmos vette el, és Gönc várához csatolta, de 1327. október 28-án a király visszaadta Oprod István árváinak. AO II. 330–331., Anjou-oklt. XI. 509. sz.

¹⁶ AO I. 504–505., Reg.: Anjou-oklt. V. 390. sz.

¹⁷ Ma Kendipuszta Monaj község határában.

¹⁸ Szabó Ferenc: A vásártartásra utaló középkori magyar helységnevek. Kandidátusi értekezés. Nyíregyháza 1994. 87–88.; Szabó G. Ferenc: A vásározás emlékei középkori helységneveinkben. Nyíregyháza 1998. 74–75.

tulajdonába.¹⁹ Elképzelhető, hogy az itt tartott vásárra utal ugyanezen oklevél azon megállapítása, hogy a monostor vásárján a király pénzváltói a falunaggyal együtt működjenek.

Szerdai napon Szinára lehetett vásárra utazni, amely 1327. február 23-án kelt okmány szerint megyei kihirdetés színhelye volt.²⁰

Csütörtöki napon a megyében vásárt Kassán tartottak, mely több esetben ugyan-csak megyei kihirdetés színhelye volt.²¹

Pénteki napon Göncön rendeztek vásárt, mely szintén megyei kihirdetés színhelye volt 1326-ban.²²

A megyében felsorolt vásárookra – Jászó és Monajkeddi kivételével – csak az Anjou-korból rendelkezünk adattal, mivel azonban mindegyik település fontos út mellett helyezkedett el, a vásárokkal, illetve az előzményüknek tekinthető kisebb piacokkal mindenképpen számolnunk kell az Árpád-korban.

Az Abaúj területén megtartott Árpád-kori vásárokat nemcsak a váradi egyház kétharmados vásárvám-birtoklása jelzi, hanem a megye területére vonatkozó vámmentesség-adományozó oklevél is mutatja. 1261-ben István ifjabb király a sátoraljai (Zemplén m.) hospesek számára kiállított privilégiumával ugyanis elrendelte, hogy hét megyében, köztük Abaújban nem tartoznak vámot (*tributum*) fizetni.²³ A diplomában található immunitás mindenféle típusú vámra kiterjedt. Az adományozás azonban a sátoraljaiak kereskedelmi tevékenységét volt hivatva elősegíteni, hiszen csak a környező területekre szerezték meg a vámmentességet. Abaúj megye területére ennek csak abban az esetben volt értelme, ha árujukat vásárokon értékesíteni is tudták.

A megye területét több folyó és patak szeli át, ennek megfelelően sok átkelőhely segítette a közlekedést. Ezek közül azonban egyik esetben sem találunk olyan kútfőt, amely vámszedésre utalna, csak feltételezhetjük a nagyobb átkelőhelyeken ennek beszedését.

¹⁹ CDES II. 344–345., Reg.-Arp. 1062. sz.

²⁰ Az oklevél arról emlékezett meg, hogy 1326. november 12-én Szinán kerüljön sor vásári kihirdetésre. A dátum alapján meghatározható, hogy a vásárt szerdai napon tartották. Dl. 16095, Anjou-oklt. XI. 93. sz.

²¹ 1327. február 23. Dl. 16095, Anjou-oklt. XI. 93.; 1330. június 25. Sztáray I. 63–65.; 1333. április 24. Zichy I. 409–411., Ezen utóbbi oklevélből derül ki, hogy a vásárt csütörtöki napon tartották.

²² Az oklevél arról emlékezett meg, hogy 1326. november 7-én Göncön kerüljön sor vásári kihirdetésre. A dátum alapján meghatározható, hogy pénteki napon tartották a vásárt. Dl. 16095, Anjou-oklt. XI. 93. sz.

²³ Elenchus fontium historiae urbanae. III/2. Ed.: András Kubinyi. Budapest 1997. 52–54., Reg. Arp. 1780. sz.

A megye déli területén egyetlen révre vonatkozó adatot ismerünk az Árpád-kori oklevelekből. 1245. szeptember 23-a után keletkezett diploma Szebenye föld felosztásakor egy révet említett.²⁴ Mivel a település a Ronkva folyó²⁵ mellett volt, így feltételezhető, hogy az átkelő ezen működött.

A megye keleti részén a Zemplénből a Ronyva²⁶ partján vezető útnak nagy révét említették Kalsa és Újfalu között, ugyanakkor rév működött a Tereblye folyón²⁷ is a két település között.²⁸ Sőt Újfalunál egy Dávidhida nevű hidat is említettek a források a Bakolcspatakon.²⁹ Ennek az útnak a folytatása vitt a Hutka és Széplak között említett, a Tarca folyót³⁰ átívelő hídon át Kassa felé.³¹ Az Abaújbárból Lebényén keresztül Sárosba vezető út leágazásának révje volt a Szartos folyón³² Csánynál.³³

A megye nyugati részén az Ida folyón³⁴ Jánoknál említettek egy révet,³⁵ melyen átkelve a Bódva völgyén keresztül Szepesbe lehetett jutni. A Bódva vizén³⁶ pedig Pédernél a réven átkelve Tornába vezetett egy út.³⁷

²⁴ CDES II. 138–139.; Szentpétery Imre gyanúsna véli az oklevelet. Reg. Arp. 819. sz.; Marsina 14. századi hamisítványnak tekinti. Az okleyél szerinte két 13. századi oklevél egybeszerkesztéséből keletkezett, mely közül az egyik Domonkos aludvarbíró oklevele 1245. szeptember 23 előtről, a másik Szebenye föld határjárását tartalmazta 1245. szeptember 23-a utánról. CDES II. 138. Az oklevél hitelessége körül felmerülő aggályok ellenére a révre vonatkozó adatot hitelesnek fogadhatjuk el.

²⁵ A Hernádba ömlő folyó, vö. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. I. Közzéteszi: Hoffmann István, Rácz Anita, Tóth Valéria. Debrecen 1997. (a továbbiakban: HA I.) 29.

²⁶ A Bozsvával egyesülő folyó a megye keleti részén, vö. HA I. 29.

²⁷ A Ronyva jobb oldali mellékveze, vö. HA I. 30.

²⁸ Vö.: 1321. szeptember 11. Df. 278620, Anjou-oklt. VI. 241. sz.; 1327. szeptember 14. AO II. 324–325., Anjou-oklt. XI. 446. sz.

²⁹ 1321. szeptember 11. Df. 278620, Anjou-oklt. VI. 241. sz.

³⁰ A Hernád bal oldali mellékveze, vö. HA I. 30.

³¹ 1293. Df. 83974.

³² Miszla patak folytatása, a Hernád mellékveze, vö. HA I. 30.

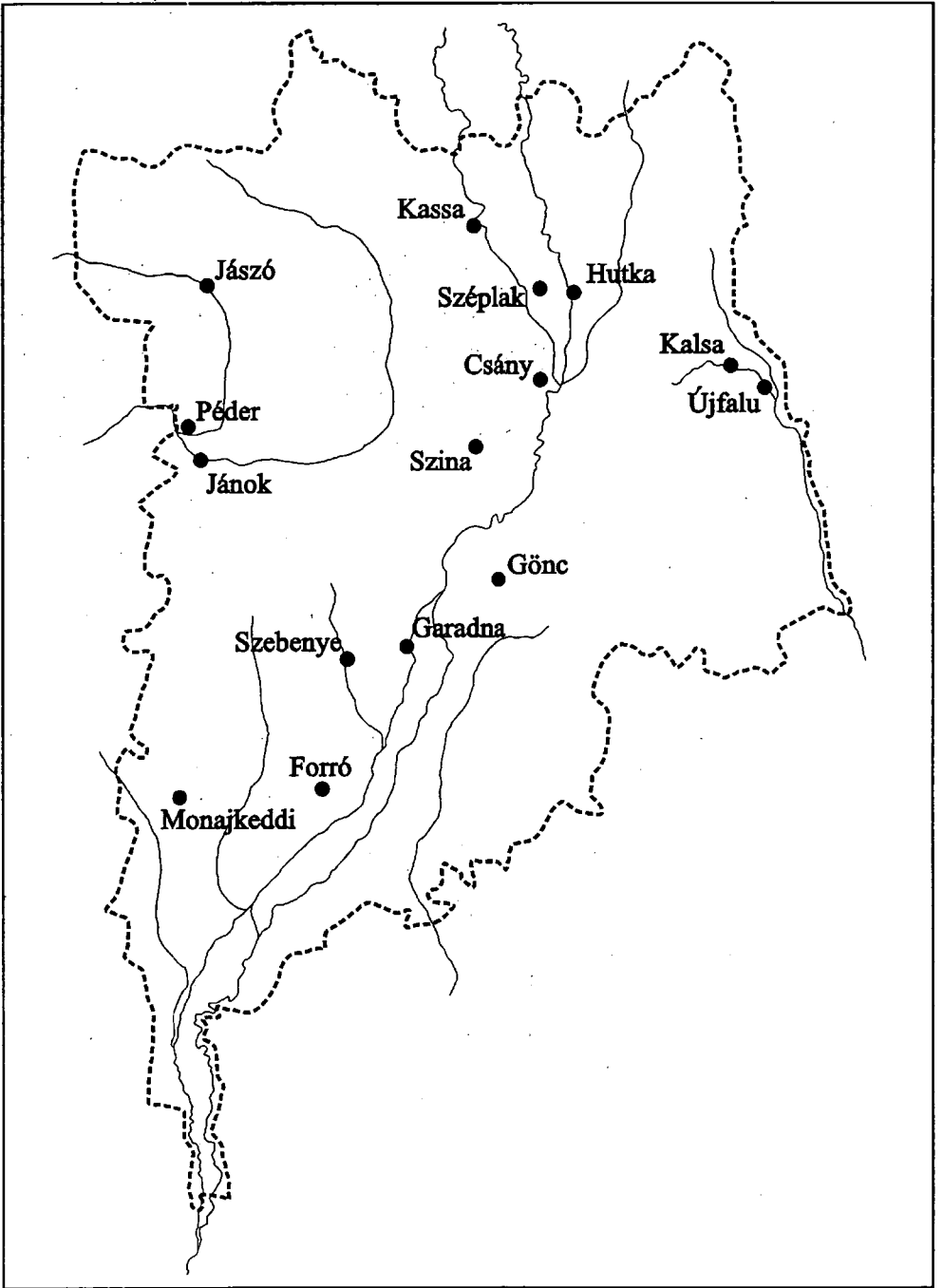
³³ 1255. február 21. CDES II. 322–323., Reg. Arp. 1031. sz.; Átirta István ifjabb király 1261-ben. ÁÚO XI. 505–506., Reg. Arp. 1781. sz.

³⁴ A Bódva bal oldali mellékveze, vö. HA I. 26.

³⁵ 1323. július 1. Df. 71 277, Anjou-oklt. VII. 329. sz.

³⁶ A Sajóba ömlő patak, amely Torna vármegyében eredt, vö. HA I. 24.

³⁷ 1317. június 15. AO I. 433–435., Anjou-oklt. IV. 494. sz.

Abaúj megye területén az Árpád-kori források alapján ugyan csak egy esetben tudunk vámszedőhelyet kimutatni (Jászó), de a közvetett, illetve a későbbi források is azt mutatják, hogy több településen is gyakorolták ezen időszak során a megyében a vámszedést (Kassa, Garadna, Forró). A megye vásárvámjainak a kétharmad részét a váradi egyház, a vámok tizedét pedig az egri egyház birtokolta.

A megyében tartott hetivásárok időpontját pontosan meg tudjuk állapítani: hétfőnként Jászón, keddenként Monnajkedden, szerdánként Szinán, csütörtökönként Kassán, péntekenként Göncön tartottak vásárt, de a vásárok döntő többségében azonban vámszedésre utaló nyomot nem mutathatunk ki a kútfőkből.

A megyébe érkezőket, illetve az ott közlekedőket hidak és révek segítették utazásuk folyamán, de ezeken a helyeken szedett vámokra adatokat nem találunk a forrásokban.

BOGLÁRKA WEISZ
Customs in Abaúj county in The Árpád Era

On the basis of the documents dating from the Árpád era only one of the customs (Jászó) in Abaúj county can be identified, but with the help of the documents of the Angevin period further customs of the county can be detected (Kassa, Garadna, Forró). Two-third of the customs paid at markets in the county were owned by the church of Várád, one-tenth of them by the church of Eger. Apart from the customs there are references to markets and crossings, where the existence of customs cannot be verified.

KRISTÓ GYULA

Hóman Bálint, az őstörténet és az Árpád-kor kutatója *

Hóman Bálint aktív történetírói pályája mintegy három és fél évtizednyi időre terjed ki, és megállapítható, hogy Hóman mint historikus alkotó módon túlnyomórészt a magyar őstörténetet és az Árpád-kori történelmet művelte. Amikor tehát a tudós Hómant tesszük mérlegre, mindenekelőtt a korai magyar történelem kutatójával kell szembesülnünk. Mindössze 23 éves volt, amikor 1908-ban közreadta „A magyar városok az Árpádok korában” című könyvét. Ezt a művet – eredetileg egyetemi szeminárium előadását – Hóman nagy tekintélyű pályatársa, Domanovszky Sándor, mellesleg szintén a magyar várostörténet kutatója, Hóman „első zsenigeként” minősítette, amely azonban szakmai karrierjét illetően reményeket ébresztett. Valóban, 23 évesen könyvet írni a magyar városiasodás első évszázadairól nem mindennapi pályakezdés, jelzi azt, hogy alkotójában erős késztetés élt a nagy összefüggések, az átfogó témák, a szintézis megalkotására. Ebben a munkájában Hóman élesen szembefordult azzal a felfogással, hogy a magyar városok a német városok származékai lennének, és az olasz városi élet hatását a magyarra a németével teljesen egyenlő fokra helyezte, s nyomatékosan hangoztatta, hogy a városi polgárság kialakulásában a magyarság jelentős szerepet játszott. Hóman első számottevő munkája – Domanovszky kissé lesajnáló minősítése ellenére is – szakmunka, európai távlatok felvázolásával, gazdag okleveles anyag felvonultatásával.

Ezt azért kell nagy hangsúllyal említenünk, mert Hóman pályája a következő 17 évben ezen a nyomvonalon haladt tovább. Nagyon korán kiterjedt figyelme a magyar őstörténetre. Még ugyancsak 1908-ban, tehát 23 éves korában Hóman a legrangosabb magyarországi szakfolyóiratban; a Századokban közzétette „Őstörténetünk keleti forrásai” című cikkét. Hóman a legelső között hasznosította a néhány évvel korábban megjelent, „A magyar honfoglalás kútfői” című forrásközlés orientalisztikai anyagát, s talán a legelső magyar tudós volt, aki felhasználta Joseph Marquart szintén friss, 1903-ban napvilágot látott fundamentális munkáját, az „Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge”-t. Az 1910-es években Hóman elsősorban mint gazdaságtörténész, numizmata és pénztörténész alkotott igen jelentőset, elég csak az első állami egyenesadóról 1912-ben napvilágot látott tanulmányára, továbbá 1916-ban megjelent monumentális „Magyar pénztörténet”-ére vagy már az Anjou-korra

* Előadásként elhangzott a Magyar Történelmi Társulat „Magyar történetírás a két világháború között. I.” című konferenciáján Budapesten, 2001. április 11-én.

kiterjeszkedő, de Árpád-kori anyagot is tartalmazó, 1921-ben közzétett munkájára, „A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában” címűre gondolni. Ez utóbbiak szintézisalkotó képességeinek fényes bizonyítékai. Hóman más történeti segédtudományból is publikált, így pl. 1921-ben a magyar címer történetéhez fűzött megjegyzéseket, éppen numizmatikai források felhasználásával. Ugyanakkor lankadatlan szorgalommal végzett aprólékos anyaggyűjtésen alapuló, nagy filológiai felkészültségről tanúskodó kutatásokat. 1912-ben a Turulban tette közzé „A honfoglaló törzsek megtelepedése” című terjedelmes írását. Már ebben a munkájában teljes vértetében vonultatta fel a korai magyar történetírás (a krónikák és Anonymus munkája) tárgykörében szerzett ismereteit, amelyek utóbb önálló cikkekben és könyvben is helyet kaptak. Később többször visszatért a megtelepedés kérdésére, 1923-ban – immár a honfoglalásra is kiterjeszkedve – a kérdéskör frappáns összefoglalását adta a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve sorozat egyik darabjaként megjelent munkájában. A Századok 1923. évi folyamában az újabb őstörténeti kutatások mérlegét vonta meg, Gombocz Zoltán, Fehér Géza, Herbert Schönebaum és gróf Zichy István friss kutatási eredményeire reflektálva.

Szervesen illeszkedtek Hóman őstörténeti kutatásaihoz a székely eredetkérdéssel és a magyar hun-mondával kapcsolatos vizsgálódásai. Hómannak volt szakmai bátorsága 1921-ben azt kimondani, hogy a székely törökfajú nép, illetve hogy „a történettudomány nem igazolja az Attila halála és birodalma bomlása után Erdélybe költöző s ott ötödfélszáz [azaz 450] évig, a hún-magyarok bejöveteléig a hegyek közt elvonultan élő székelyekről szóló ősi hagyományt”. Hóman abban azonban bizonyosan tévedett, amikor úgy vélte, a székelység, mint az Avar Birodalomhoz tartozó néptörzsek húzódnak a 9. században – még a magyar honfoglalást megelőzően – Erdélybe. Ugyancsak nem csekély szakmai hátország kellett 1925-ben annak kijelentéséhez, hogy „hún-monda abban az értelemben s oly terjedelemben, mint folkloristáink és filológusaink nagy része hirdeti, nem élt, illetőleg bebizonyíthatatlan, hogy élt volna a magyar nép ajkán. A hún-krónikában fenntartott mondák vagy tudákos eredetűek, vagy pedig a húnokkal önkényesen kapcsolatba hozott magyar mondák”. Abban azonban minden bizonnyal ismét tévedett Hóman, amikor – mintegy e veszteség kárpótlásaként – elismerte azt, hogy a magyaroknak volt ősi, történeti hun hagyományuk.

Hóman Bálint gyakorta írt olyan szaccikket, amelyek egy-egy történeti problémát jártak körül, és az elérhető teljes forrásanyag bemutatásával jutottak eredményre. Így már 25 évesen, 1910-ben állást foglalt a zágrábi püspökség 1087–1090 közti alapításában, amely ma az egyik lehetséges – ha nem is teljesen biztos – időpontnak számít. Hóman nagy tekintélyének szintén szerepe volt abban, hogy Szent István koronázásának dátumául mindmáig a legvalószínűbb időpont az 1000 karácsonya és az 1001. január 1-je közti időszak. Igen fontos Hómannak az az írása (1917-ben jelent

meg a Történeti Szemlében), amely a magyar nép nevééről és a magyar király címéről értekezett a középkori latinságban. A hagyományos filológiai módszereket alkalmazó, az apró-cseprő kérdéseknek is nagy fontosságot tulajdonító medievista kutató bukkant elő Hómanból akkor is, amikor 1913-ban a Századokban pótlást tett közzé a magyarországi középlatinosság Bartal-féle szótárához. 1917–1922 között a Magyar Nyelv című folyóiratban egy tucatnyi rövid lélegzetű, többnyire szómagyarázó cikket publikált. Alapos szakmai felkészültsége bizonyosságául vállalkozott oklevélkritikára. Ez irányú munkásságából kiemelkedik a veszprémi görög nyelvű oklevéllel kapcsolatos, sok ponton máig érvényes megállapításokat tartalmazó két dolgozata (1912-ben és 1917-ben). Egészen modern gondolatot fogalmazott meg Hóman akkor, amikor az 1923–1924. évi Századokban ismertetést írt Szentpétery Imre 1923-ban megjelent, az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke első füzetéről. Ebben ezt fogalmazta meg: „Nem lett volna-e helyesebb a regesztaanyag publikálásával addig várni, míg valamennyi oklevélcsoport diplomatikai feldolgozása és regesztáiknak kidolgozása is befejezést nyer s így a teljes Árpád-kori okleveles anyag kritikai regesztáit egységes kronológiai sorozatban összefoglalva adni a kutatók kezébe? A későbbi kutatás szempontjából és elvi álláspontból nézve, ez a várakozás kétségtelenül kívánatosnak tűnhetett fel”. Valóban így van ez, hiszen az Árpád-házi nem királyi oklevelek kritikai jegyzéke máig sem látott napvilágot.

Külön hatalmas irányt jelent Hóman munkásságában a magyarországi elbeszélő források vizsgálata. Ez a vonal 1910 tája óta jelen volt munkásságában, de önálló életre az 1920-as évek első felében kelt. 1923-ban jelent meg „A magyar történetírás első korszaka” a Minervában, amely műfajelméleti kérdésekkel is foglalkozott, és 1925-ben látott nyomdafestéket nagy összefoglalása, „A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói”, amelyben a szerző az Árpád-kori krónikákról és más narratív kútfőkről nagyszabású, sok finom megfigyelést tartalmazó monográfiát tett közzé. Ez utóbbi munkája rendkívüli hatást gyakorolt a későbbi historiográfiai kutatásokra. Alapos értekezést tett közzé 1923-ban az Egyetemes Philológiai Közlönyben a Nibelung-ének magyar vonatkozásairól, rendre összevetve azt a magyar történeti alkotások adataival. Széleskörű forrásismereti tevékenységére tette fel a koronát azzal, hogy 1925-ben a Magyar Történettudomány Kézikönyve sorozatban megjelentette „A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon” című összegzését. Ez utóbbi munka azért is fontos, mert itt bukkant fel először Hómannál annak nyoma, hogy az 1920-as évek közepén teljes szemléletváltás küszöbére került. Bár elismerte a szakosodás öröndetes eredményeit, de innentől kezdve hátrányait is hangoztatni kezdte. Ekkor még csak annyit kockáztatott meg: „a túlságos specializálódás sok esetben az egyetemes fejlődés és a céltudatos kutatás szempontjainak elhanyagolására, fontos problémák mellőzésére, jelentéktelen részletkérdések energiapazarló vizsgálatára vezetett... Az eredmény történeti

irodalmunk elsőkélyesedése lett”. Ugyanakkor látott biztató jelenségeket is, a jövő feladataként „a magyar történelem új szintézisének felépítését” jelölte meg. A „Hóman–Szekfü” körvonalai talán már ekkor felsejlettek Hóman lelki szemei előtt.

1925-tel lényegében lezárult egy 17 éves korszak Hóman pályájában. Az erre következő 17–18 esztendőben már egy egészen más Hóman Bálint áll előttünk. Abbamaradtak nagy forrásismereten alapuló részlettanulmányai, Hómanban meghalt a kútfők feltétlen tiszteletén alapuló filosz. Még ugyancsak 1925-ben a 17. Országos Katolikus Nagygyűlésen tartott előadásában azt hangoztatta, hogy a történeti rekonstrukcióban „szükségszerűen és öntudatlanul érvényesül az író, a tudós kortudata és egyéni világnézete. Ezt a szubjektív vonást – ami nincs ellentétben a tárgyilagos megismerésre és pártatlan értékelésre való tudatos és következetes törekvéssel, vagyis a tudományos objektivitással – mi sem tudjuk kiküszöbölni. A nagy összefüggések rekonstrukciójában, a szintézisben... önként kifejezésre fog jutni katolikus hitünk, magyar meggyőződésünk és idealisztikus világnézetünk”. Az életpálya második 17 évének Hómanja valóban ezekből az építőkövekből állt össze. 1925-höz képest egy lépéssel továbbment Hóman, amikor 1930-ban már nyíltan a források tendenciózus szelektálásának elvét vallotta, és olyan történetírás mellett tette le a voksot, amely „forrásanyagából alapos értékeléssel csak a fejlődés szempontjából fontos értesítést tartalmazó adatokat választja ki és használja fel. A többit egyszerűen mellőzi”. Példája a következő: „Pauler Gyula negyven évvel ezelőtt írt Árpád-kori történetében az egykorú orosz krónikák bőszavú leírása alapján tizenkettedfél [11 és fél] lapot szentelt II. Géza orosz hadjáratainak. Jómagam az Árpádok történetét hasonló terjedelemben tárgyaló művemben háromnegyed lapon végeztem velük. A kritikai vizsgálat során ugyanis ezek reálpolitikai szempontból elhibázott, pusztán dinasztikus érdekű vállalkozásoknak, a magyar fejlődés szempontjából egészen jelentéktelen epizódoknak bizonyultak”.

Az új arculatot öltött Hóman Bálint teoretikusan „A történelem útja” című írásában mutatkozott be teljes vértetében, amely az általa szerkesztett, 1931-ben napvilágot látott, „A magyar történetírás új útjai” című kötetben jelent meg. A történetírás elkorcsosulását a historiai pozitívizmushoz kötötte. Tudósok hosszú sora – vélte Hóman – „öncélnak tekintette az adatgyűjtést, forrásközlést”, és még a „kiváló tehetségű, nagyműveltségű tudósok közül is sokan teljesen elmerültek az adatok tengerében, s egész életükben alig produkáltak valami jelentősebb munkát... A túlzásba vitt specializálódás, a történetírást felváltó történetkutatás egyeduralma igen súlyos gyakorlati következményekkel is járt”. A történészek nem igyekeztek a széles rétegek kultúrigényének kielégítésére, egyre kevesebb cikk, könyv akadt, amelyik a tudóstársadalom szűk határain kívül érdeklődést kelthetett volna. Aki betévedt az akadémiák és egyesületek kapuin, és végighallgatta a csupán közvetlen szakembereket érdeklő, aprólékos fejtegetéseket, százszor is meggondolta, hogy még egyszer betegye-

e oda a lábát. „A nagyközönség a történettudósban hovatovább valami porban és pizsokban kutató özönvízelőtti különcöt, könyvekben, oklevelekben bogarászó vagy... genealogizáló antikváriust kezdett látni. Az érdeklődéshiány által önérzetükben sértett tudósok pedig olimpuszi göggel szinte légmentesen elzárkóztak a maguk társadalmának szűk körében s minden törekvésük arra irányult, hogy a társulatok üléseit és a folyóiratokat minél szakszerűbbekké s lehetőleg unalmassá tegyék. A történettudomány a részletkutatás jegyében elvesztette a kontaktust a pezsgő étellel, a szobatudomány színvonalára süllyedt”. Vajon Hóman észrevette-e, hogy mindezzel saját pályája első 17 évéről mondott kemény és igazságtalan ítéletet? Mert hiszen az ő szakmai karrierje első 17 éve éppen a specializáció, a kevesekhez szólás, a részletekre kiterjedő történetkutatás, az oklevelekben és krónikákban való bogarászás jegyében telt el.

Könnyen túl tudta azonban tenni magát ezen, hiszen így folytatta: „A már-már lélektelen adathajhászássá fajuló részletkutatás reakciójaképpen, de ugyane részletkutatás eredményeire alapítva, még a XIX. század estéjén megszületik a szintézis utáni vágy és nemsokára kialakulnak az új szintézis irányító szempontjai, kifejlik annak korunk történetírásában mind erőteljesebben érvényesülő ‘szellemtörténeti’-nek nevezett módszere”. Míg a pozitívizmus kiküszöbölt a maga szintéziséből minden nagy történelmi tényezőt, jelenséget és folyamatot, főleg pedig az egyéni, szellemi jelenségeket, a történelmet a természettudományoktól kölcsönzött törvényszerű kategóriákkal írta le, az eredmény csak állapotrajz lehetett és nem igazi történelem, addig ezzel szemben a szellemtörténet a lelkeségben, a mindent szükségszerűen irányító szellemi áramlatokban „oly szintetizáló tényezőt ismert fel, melynek vizsgálatával és metodikai értékesítésével minden történeti probléma s maga a szintézis is, maradék nélkül megoldható”. Még hosszasan idézhető lenne Hóman őszinte rajongásának kifejezése az új történetiszemlélet iránt, de legyen elég szemléletes hasonlatának felemlítése: „Utunk iránya tehát ma az idealizmus felé és vele a természettudományos realizmus történetiszemléletében háttérbe szorult szellemi jelenségek méltányosabb értékelése felé mutat. Járművünk ez úton a szellemtörténet – vagy szinonim szóval élve: a helyesen értelmezett művelődéstörténet – minden régió megközelítésére képes repülőgépe lesz. Repülőgépre szorulunk, mert a naturalisztikus történetírás gépkocsiján csak a földönjáró materiális jelenségeknek tudunk nyomába érni; a mögöttük rejtőzködő irányító eszméhez, az ember és a kor lelkéhez férköznünk csupán szárnyakon lehet”.

Ezt tudva érthetjük meg igazán a „Hóman–Szekfű” I. kötetében a szerzők előszavaként közreadott program lényegét: „Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezredek óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak leírása, melyeket a

magyarság aktivitása hozott létre s ezzel az emberiség történetében minden mástól különböző, új szint, új formát képvisel. A magyarság életét a történeti tárgyalás természetéből következően továbbra is korszakokra kell osztanunk, de lelkét nem darabolhatjuk szét részletekre. Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek a megrajzolására kell törekednünk”. A szűkre szabott idő nem teszi lehetővé, hogy Hóman második történetírói korszakának legreprezentatívabb alkotásáról, a „Hóman–Szekfű” Hóman által írt őstörténeti és Árpád-kori részéről érdemben szóljak, amelynek I. kötete 1928-ban, II. kötete 1930-ban jelent meg (de a szakirodalomban mégsem ezt, hanem a bővített második kiadást szoktuk idézni, amelyet még további kiadások követtek). Mentségemre szolgál, hogy ez a munka sokkal jobban ismert, mint az első pályaszakasz alkotásai, amelyekről részletesebben beszéltem. Összefoglalóan annyit szeretnék csak megjegyezni: ha valaki arra gondolna, hogy a „Hóman–Szekfű” Hóman által írt része visszalépés az 1925 előtti Hóman-munkákhoz képest, bizony nagyon tévedne. Nem visszalépés, hanem más, attól alapjaiban különböző, eltérő alkotás. Hóman szintézisének 1301-ig terjedő része a maga korában mestermunka. Roppant olvasmányos, sodró lendületű, sajátos nézőpontú. Új hangsúlyokat jelölt ki, Szent István mellett III. Bélát téve meg az Árpád-ház másik nagy formátumú uralkodójává.

Hóman már 1931-ben úgy foglalt állást a fenti hasonlat folytatásaként: „Az út némely szakaszain azonban továbbra sem nélkülözhetjük a gépkocsit, sőt a forráskutatás, adatgyűjtés rögzös mezőin még a régi idők szekerére is szükségünk lehet, mert a szellemtörténeti irány semmiképpen sem jelentheti a történeti élet materiális jelenségeinek, a gazdasági, társadalmi, politikai jelenségeknek és folyamatoknak, vagy azok bizonyos kategóriáinak figyelmen kívül hagyását s a történeti ismeret alapjául szolgáló forrásadatok negligálását”. Egyrészt ez a körülmény biztosítja a Hóman által írt rész magas szakmai színvonalát. Másrészt az is sokat nyom a latban, hogy Hóman, aki 1457-ig terjedően írta meg a „Hóman–Szekfűben” a magyar történelmet, saját pozitívista korszaka idejéből éppen az 1301-ig terjedő időszakról rendelkezett a legbehatóbb ismeretekkel, ami természetesen nagy előnyére szolgált az I. kötetnek. Ezzel szemben sokkal kevésbé mozgott otthonosan Hóman a 14–15. század problematikájában, főleg pedig a források szintjéig lemenő ismeretében. A Hóman szakmai munkásságát illető sok dicsérő megjegyzés ellenére sem lehet azonban szó arról, mintha Hóman szintézise felül nem múlható csúcspontja lenne a középkori tárgyú magyar történetírásnak. Kritizálható a szemlélete, számos esetben vitatható a szelekciója, kiegészíthetők és kiegészítendőik adatai, bizonyos hangsúlyokat ma már máshová kell tennünk. De hogy Hóman a legjelentősebb magyar középkorkutatók egyike volt, az nem vitatható. A nagy korszakokat átfogó, alapvető szintéziseket alkotó, ugyanakkor sokféle irányban részletkutatásokat folytató történésznek még arra is volt energiája, hogy vizsgálódásainak eredményeit a külföld

számára ismertté tegye német, olasz és francia nyelven publikált könyvei és tanulmányai révén. Az ő dicsérete és az utódok kritikája, hogy számos európai országban még ma is Hóman jelenti a magyar középkort.

IRODALOM

Hóman Bálint-bibliográfiák:

Kozocsa Sándor: Hóman Bálint irodalmi munkássága. In: A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. IV. Bp. 1934. 434–443.

Hóman Bálint történettudományi és művelődéspolitikai munkássága. In: Hóman Bálint: Művelődéspolitikai munkái. Bp. 1938. 655–674.

Bibliográfia. I. Hóman Bálint írásai. II. Írások Hóman Bálintról. In: Hóman Bálint: Ősemberek – ősmagyarok. Sajtó alá rend. Szendrey Tamás–Clementis Záhony Botond. Atlanta 1985. 181–190.

A fentebb idézett munkák lelőhelyei:

Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. I. Írta Hóman Bálint. Bp. 1935.²

Magyar középkor. Hóman Bálint munkái. Bp. 1938.

Történetírás és forráskritika. Hóman Bálint munkái. Bp. 1938.

GYULA KRISTÓ
Bálint Hóman, Scholar Of Prehistory and Árpád Era

The period of Bálint Hóman's 35-year scholarly achievement in the field of early Hungarian history can be divided into two parts. Between 1908 and 1925 he published well-founded analyses on urban history, prehistory, origins of the Szeklers, Hun-myth, charters, narrative sources and monetary history based on minute research. After 1925 he gave up this side of his research, his devoted attitude towards sources, which had been unconditional, changed completely. He became an ardent follower of *Geistesgeschichte* historiography, he condemned overdone specialisation, concentration on details, and he voiced his opinion about the need of synthetic summaries of history, in which many would be interested, instead of specialised historiography, which would lack the attention of masses. The product and high quality example of this attitude is his synthesis on Hungarian history, co-authored by Gyula Szekfû, which openly propagates that "Hungarian history is none other than the history of Hungarian soul".

ALMÁSI TIBOR

Az 1329. évi „*residentia exercitus regis*”

A 14. századi oklevelekkel dolgozó kutatók jól ismerik az időmeghatározásnak azt a formáját, amely a napokat a királyi hadjáratok idejéből kiindulva, azokhoz viszonyítva adja meg. Az efféle dátumokban rendre feltűnő kifejezés a *residentia exercitus regis*, azaz a királyi had feloszlása. A *residentia* szó a *resideo*, - *ere* ige származéka, amely a 'leülni', 'visszaülni', 'leszállni', 'megszűnni' jelentéstartalmakat hordozza, azaz a *residentia exercitus regis* kifejezés eredetileg azt jelenti, hogy a királyi had visszatér [tkp. leszáll a lóról], majd a hadjárat hivatalosan kinyilvánított zárónapján tábor bontva mindenki hazatérhet. A magyar történeti szaknyelv a *residentia* szó megfelelőjeként a hadoszlás kifejezést használja, noha már Wertner Mór teljes joggal felhívta a figyelmet arra, hogy egyes forráshelyeken a *residentia* szót nem lehet a hadjáratok befejezésének napjaként értelmezni, hanem az olykor ténylegesen a hadjárat megindulására, a hadba szállás idejére utal.¹

A *residentia exercitus regis* kifejezés kapcsán kétféle, különböző természetű vizsgálódás lehetősége vetődik fel. Mint keltezési technika – a mai tudomás szerint – egyedül a középkori Magyarországon volt használatban, ezért sajátos hazai történeti fejleményként nyilvánvalóan érdemes az alapos feltárára.² Másrészt, e kifejezés szinte minden egyes előfordulása az elé a gyakorlatias feladat elé állítja a kutatót, hogy megkísérelje meghatározni: mely mai formájú kalendáriumi napnak feleltethető meg a forrásban említett *residentia* időpontja. Erre azért van szükség, mert csak a sikeres kronológiai átszámítás után lehet a *residentia* típusú iratokban taglalt eseményeket a történeti időrend szerinti pontos helyükre beilleszteni. Egy-egy *residentia* időpontjának biztos megállapítása három vetületben tarthat számot jelentőségre, nevezetesen kronológiai téren, mert megbízhatóbbá teszi az ismert hadoszlások idejéről összeállított

¹ WERTNER Mór: Magyar hadjáratok a XIV-ik században. Századok 39. (1905) 420–451. A kifejezés jelentésével kapcsolatban különösen a 435. oldalon olvasható példák fontosak az 1337. és az 1338. évi hadoszlásokról. L. még uő. Újabb adalékok a középkori magyar hadjáratokhoz. Hadtörténelmi Közlemények. [új folyam] 11. (1911) 199–211.

² A *residentia exercitus regis*nek, mint sajátos történeti fejleménynek a legalaposabb áttekintő vizsgálata szlovák nyelven látott napvilágot. E tanulmány eredményeit meglehetősen visszhangtalansággal fogadta a magyar szakirodalom, jóllehet a korábbiaknál gazdagabb forrásanyagra támaszkodik, s újszerű, illetve pontosító észrevételeket is megfogalmaz. NOVÁK, Jozef: *Residentia exercitus regis*, špeciálny spôsob datovania v Uhorsku. Historické Štúdie I. Bratislava, 1953. 205–234.

listáinkat,³ s ezzel szilárd támpontot szolgáltat a medievisztikának. Másrészt belátható, hogy van-e dolognak köztörténeti hozadéka is, mégpedig kettős értelemben: ti. nemcsak az ilyen iratokban leírt események időbeli egymásutánját teszi megfoghatóvá, de a dolog természetéből adódóan a hadjáratok, hadiesemények időrendjéhez is mindig hozzáad valamit. Végezetül nem lehet elhanyagolni e jellegzetes datálási technika archivisztikai fontosságát sem, minthogy a valamely irat alapján pontosan megállapított kronológiai támpont mindig alapot kínál ahhoz, hogy a hasonló dátumformát tartalmazó ugyanazon évi okmányok jó része szintén helyre kerüljön a levéltárak időrendi mutatóiban.

Bár a jelen dolgozat mindössze egyetlen – az 1329. – év hadoszlási időpontja körül felvetődő problémák tisztázására tesz kísérletet, néhány mondatban mégis érdemes összefoglalni a főbb tudnivalókat ezen időkitűzési módszerrel kapcsolatban.

Hadoszláshoz viszonyított időpont-kitűzések a magyarországi oklevelekben először az 1270-es években jelentkeznek,⁴ majd lassan gyarapodva különösen a 14. század első két harmadában válnak nagy számúakká. Az 1370-es évektől ritkuló gyakorlatról lehet beszélni, míg 1398-at követően alig fordulnak már elő hadoszláson alapuló időjelölések. A 15. századból fennmaradt ritka előfordulások csak felszíni hasonlóságot mutatnak az előző évszázadra jellemző használattal, funkcionálisan azonban szemléltetőmást nincsen alapja párhuzamba állításuknak.

³ A szakirodalomban öt olyan összeállítás lelhető fel, amely a hadoszlások dátumfeloldásában segítik a kutatást. Az első, s valamennyi későbbinek a kiindulópontja: KNAUZ Nándor: Kortan. Hazai történetünkhöz alkalmazva. MTA. Budapest, 1876. 254–261. Knauz adatait – főként az 1330-as évekre nézve – gyarapítja, kiegészíti és pontosítja Nagy Gyula dolgozata. NAGY Gyula: Királyi hadbaszállások, hadak oszlása, eztenkedd-nap. Turul 2. (1884) 16–20. Harmadikként ezt követték Wertner Mór említett tanulmányai (l. fentebb, az 1. jegyzetben). Knauz és Nagy Gyula adatsorait Szentpétery Imre összedolgozta – Oklevéltani naptár. Szerk. Dr. SZENTPÉTERY Imre. MTA. [Budapest] 1912. 30–31. –, s az ilyen típusú dátumfeloldások gyakorlatában máig ez a legszélesebb körben használatos segédlet (l. újabb kiadását is: SZENTPÉTERY Imre: A kronológia kézikönyve. Budapest, 1985. 130–131.) A legutolsó, s a legbővebb összeállítás – amelynek elkészítése a korábbi adatközlések kritikai átvizsgálásával ugyancsak együtt járt – Jozef Novák idézett tanulmányában kapott helyet (l. fentebb, a 2. jegyzetben, 227–234).

⁴ Az időmeghatározáshoz kiindulópontul szolgáló legkorábbi *residentie exercitus regis* kifejezés 1274. évi oklevélből ismert (l. WERTNER M., Századok, i. h. 420. 1. jegyzet). A hadjárat, amelyre visszautal, a II. Ottokár cseh király részéről 1273 augusztusa és októbere között Magyarország ellen vezetett támadás kivédésére irányuló háború volt.

A 13. század végi és 14. századi *residentia*-adatokról összességében annyit érdemes leszögezni, hogy ez a fajta időpont-kitűzés rendre bírósági oklevelekben – legtöbbször az országbíró és a nádor által kibocsátott iratokban – fordul elő, döntően perhalasztások kapcsán, amikor az eljáró bíró egy-egy jogügylet időpontját az elkövetkező, illetve folyamatban levő hadjárat lezárultát követő terminusra halasztja el, jobbra a hadoszlástól számított tizenötöd avagy huszonkettő napra tűzvé ki a bírói fórum előtti megjelenés idejét a felek számára. Mindazoknak, akik kötelesek voltak személyesen hadba vonulni, gyakran lezáratlanul, félbemaradtak peres ügyeik a háború miatt. A hadiesemények idején szüneteltek a törvényszéki eljárások. A bíróság előtti megjelenés elmulasztására természetesen csak a hadjáratok ideje alatt szolgáltatott igazolást a katonai elfoglaltság. Annak érdekében, hogy a perek újbóli felvételére országosan rendezett mederben kerüljön sor, mindenfelé nyilvánosan kihírdették a hadoszlás hivatalos időpontját. Ennek megtörténtét követően már nem lehetett a hadi elfoglaltságra tekintettel elhanyagolni a bírói fórum előtti megjelenést, hanem ki-ki köteles volt halogatás nélkül újra felvenni a háború miatt félbeszakadt pereit, és pontosan megjelenni az illetékes bíró előtt abban az időpontban, amelyet az még a hadba szállás előtt kitűzött a felek számára meghatározott nappal a had feloszlása utánra. E perkitűzési technika voltaképpen a személyes hadbavonulás és a törvény előtti megjelenés kötelezettségeinek zavartalan, egymást nem keresztező érvényesülését biztosította, egyszersmind a pereskedéstől sose ódzkodó nemesi társadalom jogbiztonságát is kellően szolgálta.

Mivel a *residentia exercitus regis* kifejezésből kiinduló időpontkitűzésnek az a lényege, hogy a használt kalendárium napjelölésétől elszakadva, attól függetlenül képes előre rögzíteni és megállapítani egyértelműen kezelhető és értendő határnapokat, ezért korántsem könnyű kutatói feladat utólag megteremteni a szinkront a *residentia*-alapú datálás és a szokásos kalendáriumi napjelölés között. Szerencsésnek mondható helyzetben olyan korabeli közlésekre bukkanhatunk, amelyek a hadoszlást kevéssel követő lejegyzésben kétféle időnyilvántartási formában is rögzítik a bíróság előtti megjelenés napját, tehát szinkronba hozzák a hadoszlás időviszonyítását a kalendáriumi napjelöléssel. Ilyenkor egyértelmű és határozottan megfogható a *residentia* napja. Gyakran vagyunk kénytelenek azonban nélkülözni a biztos átszámítást megengedő támpontokat, s legfeljebb azok a határnapok tűzhető ki kisebb-nagyobb biztonsággal, amelyek utánra vagy elé kellett a *residentia* napjának esnie. Ha ugyanazon egy hadoszlásra több peres ügy iratai vonatkoztathatók, az ezekből megragadható naptári támpontok segítségével akár egészen szűk terminusra is leszűkíthető a hadoszlás lehetséges intervalluma. E kérdés vizsgálatakor optimálisnak az a kutatói helyzet tekinthető, ha egyidejűleg áll rendelkezésre az összes, ugyanazon hadoszlásra értelmezhető adat. Mindazon hadoszlási listákról azonban, amelyek ma a kutatók rendelkezésére állnak, megállapítható, hogy korántsem ilyen optimális

kutatási adottságok közepette készültek el, ezért sok bizonytalanságot és pontosítanivalót tartalmaznak, s lehet, hogy helyállóságuk sem áll ki minden esetben egy-egy alaposabb kritikai próbát.

Az Anjou-kori oklevéltár kiadványsorozatának⁵ hangsúlyozott teljességigényéből következik, hogy – a hasznosíthatóság sok egyéb lehetősége mellett – egy-egy évben a *residentia exercitus regis* idejének pontos meghatározásához is elsőrangú feltételeket kínál. E tekintetben igen tanulságos tapasztalatot mutat a legfrissebben elkészült, az 1329. évet feldolgozó XIII. kötet.

Az ismert hadoszlások valamennyi idézett összeállításában eltérés nélkül az olvasható az 1329. év kapcsán, hogy ekkorra egyetlen egy *residentia exercitus regis* tehető, amelyre 1329. augusztus 1. után került sor. E *terminus post quem*nek a megállapítása még Knauz Nándorhoz fűződik, s a hadoszlások minden további kutatója átvette tőle ezt az adatot, illetve a maguk végezte vizsgálatok során – amelyekhez újabb okleveles adatokat vontak be⁶ – ugyanerre az eredményre jutottak. A Magyar Országos Levéltár időrendi mutatójában ugyancsak fellelhetők olyan iratok, amelyek hadoszláson alapuló keltezésének átszámításakor nem is az augusztus 1. utánra, hanem egyenesen augusztus 1-jére értett *residentia*-nap szolgált kiindulópontul.⁷

Ehhez képest az 1329. év teljes iratanyagát áttanulmányozva megállapítható, hogy létezik egy olyan oklevél, amely lehetőséget ad az 1329. évi *residentia exercitus* napjának pontos kalendáriumi meghatározására. Egy 1329. január 28-i vasvári káptalani irat bizonyítja, hogy Zegun fia Csépán – a káptalan korábbi levelében foglalt kötelezettségének eleget téve – a Németországgal szemben viselt királyi hadjárat

⁵ Anjou-kori oklevéltár. (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. 1301–1387.) Praeside Julio KRISTÓ. Aduvantibus Ladislao BLAZOVICH, Geisa ÉRSZEGI, Francisco MAKK). I. (1301–1305), II. (1306–1310), III. (1311–1314), IV. (1315–1317), V. (1318–1320), VI. (1321–1322), XVII. (1333) Szerk. KRISTÓ Gyula, Budapest–Szeged, 1990., 1992., 1994., 1996., 1998., 2000., 2002.; VII. (1323), X. (1326) Szerk. BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos, Budapest–Szeged 1991., 2000.; VIII. (1324) Szerk. BLAZOVICH László, Budapest–Szeged, 1993.; IX. (1325) Szerk. GÉCZI Lajos, Budapest–Szeged 1997.; XI. (1327), XII. (1328), XIII. (1329) Szerk. ALMÁSI Tibor, Budapest–Szeged 1996., 2001., 2003.; XXIII. (1339), XXIV. (1340) Szerk. PITI Ferenc, Budapest–Szeged, 1999., 2001. [a továbbiakban: Anjou-oklt.]

⁶ Így WERTNER Mór (Századok, 39. – 1905. – 430.), továbbá NAGY Gyula, i. m. 17–18.

⁷ Szabolcs megye egyik oklevelét – dátuma: *sabbato proximo post residentie exercitus domini regis [a. d. 1329.]* – a mutató 1329. augusztus 19-re helyezi. (Tiszántúli Ref. Egyhk: Kvt. Sztojka cs. lt.: Df. 275 861.) (1. még alább, a 15. számú jegyzetben). Pál országbíró egyik oklevelét – dátuma: *13. die termini prenotati, a. d. 1329.*, a viszonyítás kiindulópontja pedig: *in quindenis residentie regalis exercitus in partibus Austrie habiti* – a mutató 1329. augusztus 27-re teszi (1. még alább, a 22. jegyzetben). Mindkét időpont a *residentia exercitus* augusztus 1-jének való megfeleltetéséből származik. Az utóbbi adatra egyébként Knauz mint az 1329. augusztus 1. utánra teendő hadoszlási időpont bizonyítékára [!] hivatkozott.

hadoszlását követő 15. napon, azaz január 27-én⁸ ötvenedmagával letett esküjével igazolta, hogy nem bujtotta fel a néhai Miklós nádor fiát, Miklós mestert az újvári Péter fia Miklós és háznépe sérelmére elkövetett támadásra és károkozásra.⁹ A hadoszlás napja 1329. január 13-ban állapítható meg.

Emellett létezik még öt további diploma, amelyek kétséget kizáróan ezen év eleji *residentia*-időpontra tartalmaznak utalást. Az elsőben Druget Vilmos szepesi és abaújvári ispán albírája, Miklós mester 1329. január 27-én arról értesíti a jászói konventet, hogy miután a malahi Izsák fia János a korábban neki szabott időpontban, a királyi hadoszlás utáni 15. napon (*in quindenis residentie presentis exercitus*) nem tudta készpénzben leróni tartozását, március 8-án (*in die Cynerum*) becsú alá kell bocsátania Malah nevű részbirtokát. Az oklevél dátumozásából visszszámolt 15 napos időtáv alapján a lehetséges legkésőbbi hadoszlási nap január 13. lehet, ami teljes összhangban van a megelőző közvetlen adattal, s az is nyilvánvaló, hogy az albíró okiratát még a felek megjelenésének napján kiállították és keltezték.¹⁰ Másodikként az egri káptalan 1329. február 1-jén Tornahorváti birtok határkijelölése tárgyában kibocsátott levele hívható bizonyosággul. A határkitűzést Druget Vilmos emberei a királyi hadak feloszlását követő 15. napon (*in quindenis residentie exercitus domini regis*) végeztek el a nevezett káptalan tanúskodása mellett.¹¹ A továbbiakban szóba jövő iratokból csak áttételesen lehet következtetni egy év elejére eső *residentia*-időpontra. A harmadik oklevélben Pál országbíró azt a Pozsony megyei birtokosok között fennforgó pert, amelyet eredetileg a király Ausztria elleni hadjáratának hadoszlását követő 22. napra (*22. die residentie regalis exercitus in Austria habit*) tűzött ki, s amelyben a felek megjelentek előtte, elhalasztja 1329. március 29-re (*ad diem medii Quagragesime*).¹² Ezen oklevél datálását a felek megjelenésétől számított 8. napon rögzítették, tehát a kelet csak a hadoszlási nap ismeretében számítható ki. Ha a fentebbiekben meghatározott január 13-ból indulunk ki, akkor a perbeli ellenfelek

⁸ „*in quindenis residentie exercitus domini regis, quem habuit in Theutonia, videlicet sexta feria proxima post Conversionis sancti Pauli*” Keltezése: *Datum sabbato proximo post festum Conversionis sancti Pauli apostoli, a. d. 1329.*

⁹ Anjou-oklt. XIII. 54. szám.

¹⁰ Anjou-oklt. XIII. 52. szám. Keltezése: *Datum in quindenis octavarum Epiphanie domini, anno eiusdem 1329.*

¹¹ Anjou-oklt. XIII. 56. szám. Keltezése: *Datum in vigilia Purificationis Beatae Virginis, anno domini 1329.* Az egri káptalan mindezt privilegialis formájú iratába is belefoglalta (csaknem szó szerint egyezően az iménti oklevéllel), amely ugyanígy tartalmazza az 1329. évi hadoszlás említését, ám a privilegiumot csak évi kelettel látták el, s így nem alkalmas a *residentia exercitus* közelebbi behatárolására (l. Anjou-oklt. 58. szám).

¹² Anjou-oklt. XIII. 75. szám. Keltezése: *Datum in Wyssegrad, 8. die termini prenotati, anno domini 1329.*

február 3-án járultak az országbíró ítélőszéke elé, a halasztólevél kiállítására pedig február 10-én került sor. Annyi mindenesetre itt is leszögezhető, hogy a számítás összes naptávolsága előtte marad a kitűzött új időpontnak, azaz 1329. március 29-nek. Hasonló ehhez a negyedik irat tartalma is. Pál országbíró egy előzőleg a királyi hadoszlás utáni 15. napra kitűzött (*in quindenis residentie exercitus regalis*) perben március 15-én (*in octavis diei Cynerum*) tizenkettedmagával együtt a leleszi konvent előtt leteendő tisztázó esküre kötelezi László fiát, Tamást. Az erről szóló iratot a felek megjelenésének 9. napján adta ki.¹³ Ismét a már ismert január 13-i hadoszlási időpontból kiindulva rögzíthető, hogy a felek megjelenésére kitűzött napnak január 27., az oklevél kiadásának pedig február 4. felel meg. Mindez jól összefér az eskütétel március 15-re kitűzött napjával. Az utolsó irat is efféle típusú. Pál országbíró azt a pert, amely eredetileg az Ausztriában szemben viselt királyi hadjárat hadoszlását követő 15. napon lett volna esedékes (*in quindenis residentie presentis exercitus regalis versus Austriam habite*), a színe elé járult felek közös akaratából április 5-re (*ad octavas medii Quadragesime*) halasztja el. Ez az irat ugyancsak a felek megjelenésétől számított 9. napon – tehát a január 13-i és 27-i belső határnapokkal számolva – február 4-én kelt.¹⁴

Rendelkezünk még egy olyan 1329. évi hadoszlási adattal, amelyet a *residentia*-listák korábbi összeállítói a jelek szerint nem ismertek. Ennek azonban egyéb kronológiai támpont híján semmi bizonyító ereje nincsen. Szabolcs megye hatósága igazolja, hogy az általuk a királyi hadoszlást 15. napja utáni szombaton (*sabbato proximo post quindenas residentie exercitus domini regis*) Kálló faluban megtartott generalis congregatio során Csépán özvegye tiltotta fiát, Lőrincet attól, hogy az a lánynegyed és hozomány címén őt [ti. az özvegyet] illető Székely birtokon tartózkodjék és vendégeskedjék.¹⁵ Ha január 13-i hadoszlással számolunk, akkor ez az irat január 28-án kelt, ám elvben ugyanígy ki lehet indulni az eleddig egyedül helyesnek tartott augusztus 1. utáni hadoszlási napból is, akkor viszont augusztus 19. lenne az iratkiadás legkorábbi lehetséges dátuma.

¹³ Anjou-oklt. XIII. 64. szám. Keltezése: *Datum in Alto Castro, 9. die termini prenotati, anno domini 1329.*

¹⁴ Anjou-oklt. XIII. 63. szám. Keltezése: *Datum in Alto Castro, 9. die termini prenotati, anno domini 1329.* Az irat ma már csak FEKETE NAGY Antal lejegyzésében létezik a szerzőnek a *Temesi bánság okmánytára* című kéziratos munkájában. (Magyar Országos Levéltár P. 1732., 165.; Fekete Nagy Antal-hagyaték. 1. csomó). Kéziratának jegyzeteiben Fekete Nagy Antal 1329. augusztus 1. utáni hadoszlási nappal számol, s a per elhalasztott időpontját 1330. március 21-ben állapítja meg.

¹⁵ Anjou-oklt. XIII. 55. szám. (L. még fentebb, a 7. számú jegyzetben is.)

A fentebb taglaltakból nem kétséges, hogy az 1328. évben lezajlott osztrák háború hadoszlását – annak ellenére, hogy a hadicselekmények abbamaradását tükröző békeokmányokat már szeptember 21-én kibocsátották¹⁶ – csak 1329. január 13-án hirdették ki, tehát ekkorra biztosan megállapítható egy 1329. évi hadoszlás. Kérdéses viszont, hogy volt-e másik, olyan hadoszlás is 1329-ben, amely augusztus 1-je utánra esett. A válaszhoz közelebbről szemügyre kell venni az idézett szerzők – mindenekelőtt Knauz Nándor – bizonyítékul hozott adatait.

Knauz első adatáról gyorsan megállapítható, hogy valamiféle fatális elnézésnek köszönhető téves hivatkozásról van szó, hiszen István alországbíró 1300-ban kelt – hadoszlási adatot egyébként valóban tartalmazó – irata olvasható a megjelölt helyen.¹⁷ Ennek nincs semmiféle 1329. évi történésre vonatkozó adattartalma.

Az 1329. évi hadoszlás meghatározásához eddig *terminus post quem* jellegű támpontot kínáló dokumentum egy országbírói oklevél, amely 1329. augusztus 1-jén kelt. Nagymartoni Pál ebben bizonyító esküről rendelkezik, amelyet a pécsi káptalan előtt a királyi hadoszlást követő 22. napon (*vigesimo secundo die residentie exercitus domini regis*) kellett Bugar (dict.) István mesternek és eskütársainak letenniük annak tanúságául, hogy a királyi birtokvisszavételek során elvett Ó-Merse birtok jog szerint mégis a nevezett István mestert illeti.¹⁸ Az 1330. évi *residentia*-adatok kapcsán már Nagy Gyula idézte az Anjou-kori okmánytár két oklevelét,¹⁹ amelyek alapján pontosan meghatározható, hogy 1330. január 15. királyi hadoszlási nap volt. E két országbírói iratból kiderül, hogy a pécsi káptalan által 1329. július 8-án elvégzett vizsgálatok nyomán 1329. augusztus 1-jén a királyi birtokok visszavételének két kárvallottja igazolta Nagymartoni Pál előtt a maguk birtokjogát, mire a bíró a királyi hadoszlást követő 15. napra sokadmagukkal együtt a pécsi káptalan előtt leteendő bizonyító esküt ítélt mindkét nemeseknek. A pécsi káptalan tanúsítványát az eskü utáni 12., illetve 15. napra kérte színe előtt bemutatni, aminek a felek rendben eleget tettek. Mindkét irat rögzíti azt is, hogy az eskütétel napja „*feria II. proxima post festum Conversionis beati Pauli apostoli*” időpontra, azaz 1330. január 29-re esett. Az 1330. évi oklevelek folyamatban levő feldolgozása során előkerült egy további kiadatlan

¹⁶ Anjou-oklt. XII. 422-423. számok.

¹⁷ FEJÉR, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomus VI. Volumen II. Budae, 1830. 290-294.

¹⁸ Knauz pontos és helytálló hivatkozása (i. m. 256.) a Zichy levéltár egyik okmányára utal: A Zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. I. Pest, 331. (348. szám) [a továbbiakban: Zichy I.]

¹⁹ NAGY Gyula, Turul, i. h. 17-18. A szóban forgó okleveleket I. Anjoukori okmánytár. II. Szerk. NAGY Imre. Budapest, 1881. 468-474. (408-409. számok)

irat is, amely ugyanezekkel az 1329. és 1330. évi belső dátumokkal közöl egy, az előzőekkel minden tekintetben párhuzamos Baranya megyei jogesetet, s ebből ugyanígy 1329. január 15-ben határozható meg az a hadoszlási nap, amelyhez viszonyítva Pál országbíró 1329. augusztus 1. körül kitűzte a pécsi káptalan előtt lebonyolítandó eskütételt.²⁰ Az 1329. évi hadoszlás kérdésben Knauz számára döntő jelentőségű adat kétségtelenül ugyanebbe a sorba illeszkedik, tehát az általa meghatározott hadoszlási nap olyannyira utánra esik augusztus 1-jének, hogy arra nem is 1329-ben, hanem majd csak 1330. január 15-én került sor.

Knauz még két további adatot idézett az általa megállapított határnap igazolására. Mindkettő a Becsei család és Kompold fia Miklós közötti hosszasan húzódó birtokperben kelt; az egyik 1329-ben, a másik 1330-ban.²¹ Az 1329. évi iratot az országbíró egy Ausztriával szemben viselt hadjárat hadoszlása utáni 15. naphoz viszonyítva keltezte a 13. napra.²² Erősen kétséges, hogy lehet-e 1329-ből a már meghatározott januári – az Ausztria ellen viselt hadjáratot lezáró – hadoszláson kívül még egy másik, ugyancsak ausztriai hadjárat zárásaként értett hadoszlási napról beszélni, amikor ilyen háborúról nincsen semmiféle egyéb híradásunk. Knauz a szóban forgó 1329. évi irat belső időrendjéből ugyancsak bizonyítékul hoz egy viszonyítási pontot, nevezetesen azt mondja, hogy az irat kiadása július 8. utánra – a Keresztelő Szent János ünnepét követő 15. nap utánra esett –, ami meglátása szerint szintén az augusztus 1-jét követő hadoszlásra mutat. Mindezzel viszont azt lehet elvben szembeszegezni, hogy ha a július 8-i időpontot nem 1329-ből, hanem 1328-ból értjük, akkor ahhoz képest szintén későbbi időpontnak tekinthető az 1329. január 13-i hadoszlási nap is. De igazolható-e vajon, hogy csakugyan 1328-as előzményeket rögzít az 1329 elején kibocsátott irat? A jelek szerint igen.

A szóban forgó ügyben kelt első ítéletlevél 1328. május 19-ről maradt fenn.²³ Ebben az országbíró kötelezte Kompold fiát, Miklóst, hogy 1328. június 5-én adja vissza a Becsei családnak a kezükből önhatalmúlag kiragadott Laknak vagy Újfalunak mondott Baranya megyei birtokot, ráadásul hatalmaskodásáért 50 M. bírság megfizetését is büntetéséül rója. Az 1329. évi oklevélből az derül ki, hogy miután Miklós először – 1328. június 5-én – elmulasztotta a bírságfizetést, ezért a

²⁰ Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár 99 919. (Batthyány család levéltára. Acta ant. Miscell. 5. 6. 119.)

²¹ KNAUZ, i. m. 256.

²² L. fentebb, a 7. számú jegyzetben, ill. I. még Anjou-oklt. XIII. 67. szám (1329. február 8-i dátummal).

²³ Anjou-oklt. XII. 275. szám.

megkétszereződő büntetés harmadát kellett megadnia az ausztriai hadjárat hadoszlásának 15. napján, amelynek azonban Miklós ismét csak nem tett eleget. Az országbíró emellett azt is rögzíti, hogy előzőleg – feltehetően akkor, amikor az első határidő elmulasztása után (1328. június 5-én vagy után) a bírságfizetés új időpontját a hadoszlási naphoz viszonyítva kitűzte – a birtokátadás újabb napját július 8-ban (*in quindénis Nativitatis beati Johannis Baptiste*) állapította meg, amely napon azonban Miklós nem jelent meg a helyszínen peres ellenfeleivel szemben, s nem is adta át nekik a birtokot, ezért pedig szintén bírság terheli őt. Mindezek alapján sokkal hihetőbb feltevés, hogy itt 1328. évi s nem pedig 1329-beli eseményekről van szó. Semmi valószínűsége sincs ugyanis annak, hogy egy 1328. június 5-én elmaradt jogi aktus új időpontjául 1329. július 8-át szabta volna az országbíró 1328. július 8. helyett.

Két további körülmény is idevonható még. Az 1328 nyár elején már biztosan készülődő ausztriai hadjárat hadoszlásáról először egy 1328. június 6-i oklevélben találunk utalást.²⁴ Ez emellett szolgáltat érvet, hogy Pál országbíró 1328 június 5. körül minden további nélkül kitűzhetett olyan időpontot a megemelkedett bírság harmadrészének megfizetésére, amelyet az ausztriai hadjárat hadoszlásához viszonyítva szabott meg. A másik támpontot az ugyanezen ügyben – már Knauz által is idézett – 1330. évi oklevél szolgáltatja.²⁵ Ez az irat újra elbeszéli az 1328. évi előzményektől egészen 1330 tavaszáig a Kompold fia Miklós sorozatos mulasztásai miatt lezáratlan pert. Bár az egyes történések mellett általában hiányzik az évszám kitétele, az elbeszélte események sorrendjéből mégis arra lehet következtetni, hogy 1329. év eleji hadoszlási időpontról van benne szó. E hadoszlási idő említése után ugyanis a mulasztó Miklós ötszöri megidézéséről történik említés, amelynek napjai mind az április 24-től október 13-ig terjedő időszakra esnek, mégpedig – ezúttal határozottan közölve – az 1329. évből. Ennek logikája ugyancsak azt támasztja alá, hogy az iratban említett *residentia*-nap az Ausztria elleni háborúhoz kapcsolódó 1329. január 13-i hadoszlási napnak feleltethető meg.

Mindezek nyomán kijelenthető, hogy 1329-ből a királyi had felosztatásának egyetlen napja ismertes, ez pedig 1329. január 13-ra esett, s az 1328. évi osztrák háború végéhez kötődik. Nincs semmi alapja az eddigiekben elfogadott 1329 augusztus 1-je utánra értett *residentia*-időpontnak; a következő hadoszlásra ugyanis már a következő évben, 1330. január 15-én került sor. Tévesek azok a dátummeghatározások is, amelyek a levéltári mutatókban, illetve oklevélfeldolgozásokban 1329. augusztus elejére kitűzött támpontot vesznek alapul.

²⁴ Anjou-oklt. XII. 275. szám.

²⁵ Zichy I. 348–354. (361. szám)

TIBOR ALMÁSI
Residentia exercitus regis of 1329

In 13–14 centuries there used to be a dating method in Hungary not applied in anywhere else in Europe. The dates of legal cases suspended because of royal military campaigns would be set by determining a particular period following the disbandment after which the parties had to appear in court.

The phrase *residentia exercitus regis* refers to the day of disbandment. There are several documents dated according to the day of *residentia*. The fact that the correspondence between the day of a certain disbandments and its exact calendar day is generally not known makes the chronological registration difficult.

I will examine each reference to any *residentia exercitus regis* and will come to the conclusion that the former assumption which dated the day of *residentia exercitus regis* of 1329 after 1 August is inaccurate. The data clearly show that the day in question is 13 January 1329 when the army taking part in the military campaign against Austria was disbanded.

SEBŐK FERENC

I. Károly király tartózkodási helyei 1341-ben

Az Anjou-kor nemrég elhunyt jeles kutatója, Engel Pál 1988-ban a Századok folyóiratban közzétett kitűnő tanulmányában megkísérelte rekonstruálni I. Károly király harcait a tartományurak ellen, azaz minden korábbinál alaposabb ismeretekre szert tenni az 1310–1323 közötti évek politikatörténetével kapcsolatban.¹ A tanulmány tartalmazza a király itineráriumát is a jelzett években. Engel a munkát kirakós játékhoz hasonlította, azzal a különbséggel, hogy ennél a „játéknál” sohasem leszünk képesek a képet teljes egészében kirakni, mert egyszerűen nincs meg a kép összes eleme, másrészt a képet úgy kell összeraknunk, hogy a munka közben nem ismerjük az elérendő célt, ez is magának a munkának az eredményeképpen alakul ki. A feladatot megnehezítette, hogy a tanulmány megírásakor nem állt rendelkezésre a kor teljes forrásanyagát felölelő forráskiadvány, ezért a szerző az Anjou-kori okmánytár² kötetekben, különböző családi vagy tematikus okmánytárakban megjelent oklevelekre, illetve saját levéltári anyaggyűjtésére volt kénytelen támaszkodni, ami nem volt teljesnek mondható. A szerző mindenesetre azon véleményének adott hangot, hogy megállapításait „bizonyára sokban fogja módosítani, kiegészíteni, vagy éppen cáfolni az a szerencsés kutató, akinek módja lesz egyszer a majdani Anjou-kori Oklevéltár teljes anyaggyűjtésére támaszkodni.”³ Az Engel Pál rendelkezésére még nem állt oklevéltár⁴ az elmúlt bő évtized kutatásainak eredményeképpen szegedi kutatók jóvoltából már több mint egy tucat kötetből áll, és további kötetek előkészítése is jó ütemben halad. A már elkészült kötetek segítségével már csaknem lehetővé vált I. Károly király uralkodása történetének megismerése a teljes levéltári forrásanyag alapján, az 1310–1323 közötti időszak anyaga pedig teljes egészében rendelkezésre áll. Ennek birtokában végezhetette el Kristó Gyula a tartományurakkal vívott küzdelem eseményeinek rekonstrukcióját.⁵ A tanulmány több ponton módosítja az Engel Pál

¹ Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122 (1988) 89–146. Újabb kiadása: Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket gondozta: Csukovits Enikő. Bp. 2003. 320–408.

² Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp. 1878–1920. (A továbbiakban: AO.)

³ Engel Pál id. mű 92.

⁴ Anjou-kori Oklevéltár: I–XII., XVII., XXIII., XXIV. Szerk. Almási Tibor–Blazovich László–Géczy Lajos–Kristó Gyula–Piti Ferenc. Szeged 1990–2002. A sorozatot ismertette: Ildikó Tóth: The Charters Of The Angevin Period. Chronica. Annual Of The Institute Of History. University Of Szeged. I. 2001. 180–184.

⁵ Kristó Gyula: I. Károly király harca a tartományurak ellen (1310–1323). Századok (137) 297–347.

által 1988-ban közölt ismereteket, ami részben a forrásbázis kiszélesítésének, részben azon módszertani megfontolásnak köszönhető, hogy tudomásul kell venni, hogy a forrásanyag hiányos mivolta miatt bizonyos problémákat egyáltalán nem lehet megoldani, vagyis a kirakós játék egyes darabjait még a teljes forrásbázis alapján sem lehet beilleszteni a képbe. Erre vonatkozik Kristó Gyula megjegyzése, mely szerint Engel „kivált arra fordított nágy – talán a kelleténél is több – energiát, hogy ne hagyjon elvarratlan szálát, minden adatforgácsot beillesszen valahová.”⁶

Alábbiakban arra szeretnék kísérletet tenni, hogy a fent említett két nagyformátumú kutató eredményeit és módszertani eljárásait messzemenően figyelembe véve és tisztelőtben tartva I. Károly uralkodásának egy másik szeletét vegyem vizsgálat alá. A király uralkodásának jelentős hányadát tette ki a tartományurak ellen vívott küzdelem, ennek megfelelően a történetírás is kellőképpen nagy teret szentelt ezen időszak tárgyalásának.⁷ Viszonylag kevésbé ismert I. Károly uralkodásának utolsó néhány éve, bár ezen a téren is bizonyos elmozdulás figyelhető meg⁸, ami annak köszönhető, hogy az Anjou-kori oklevéltár sorozatban megjelent XXIII. és XXIV. kötet révén napvilágot látott az 1339-es és 1340-es év teljes forrásanyaga.⁹ Hogy az általam választott 1341-es év (amely év forrásanyagát az Anjou-kori oklevéltár készülő XXV. kötete fogja tartalmazni) története mennyire kevésbé ismert, azt leginkább azzal illusztrálhatom, hogy Magyarország történeti kronológiája¹⁰ az 1341-es év eseménytörténetének előadásakor (206. oldal) mindössze három eseményt tart az évből említésre méltónak. A magyar történelem eseményeinek újabb kronológiája,¹¹ amely a történéseket 830-tól 2000-ig foglalja össze, egyetlen 1341-ben történt eseményt sem tart említésre méltónak. Ezen körülmények figyelembe vételével döntöttem úgy, hogy az év okleveles anyagának feldolgozása révén kísérletet teszek I. Károly király 1341. évi itineráriumának összeállítására.¹²

⁶ Kristó Gyula id. mű 298.

⁷ A már említett tanulmányokon kívül a teljesség igénye nélkül lásd: Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. 27–41; Pál Engel: *The Realm of Saint Stephen*. London–New York. 2001; Milleniumi Magyar történet. Bp. 2001. 83–88; Magyarország története előidőktől 2000-ig. Bp. 2002. 117–124.

⁸ Ferenc Piti: *Hungary And Dalmatia In 1340*. *Chronica*. Annual Of The Institute Of History. University Of Szeged. 2. 2002. 3–10.

⁹ Lásd a 4. jegyzetet.

¹⁰ Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Bp. 1981. Főszerkesztő: Benda Kálmán.

¹¹ A magyar történelem kronológiája. H. n. 2001. Szerk. Szvák Gyula.

¹² Az eddig készült itineráriumok: Ráth Károly: *Magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei*. Győr. 1861. Sebestyén Béla: *A magyar királyok tartózkodási helyei*. Bp. 1938. Mindkettő elavult, ezért indokolt kiegészítésük.

I. Károly 1340 folyamán tatár-támadás elhárítására készülődött, jelentősebb támadásra végül nem került sor.¹³ A királyi had feloszlását 1341. január 1-jére hirdette meg az uralkodó.¹⁴ Már 1340. december 19-én Visegrádon, a királyi székhelyen tartózkodott.¹⁵ Visegrád 1323 és 1406 között gyakorlatilag az ország fővárosának szerepét töltötte be. A király innen csak háború, vadászat, diplomáciai tárgyalás vagy más fontos okból hagyta el.¹⁶ Mint hamarosan látni fogjuk, nem volt ez másként 1341-ben sem.

Károly az év első hónapjait Visegrádon töltötte egészen április közepéig.¹⁷ Majd közelebről nem ismeretes időpontban elhagyta Visegrádot, és Nagyváradra indult. Útközben április 28-án Hevesen adott ki oklevelet.¹⁸ Ezt az oklevelet a királyi itineráriumokkal korábban foglalkozó Ráth Károly is és Sebestyén Béla is szeptember 22-én kiadottnak minősítették,¹⁹ mivel mindketten a Fejér György oklevéltárában közölt oklevél alapján dolgoztak.²⁰ Az itt kiadott oklevélben szereplő datálás (*sabbato proximo post festum beati Mathei Euangelistae*) tényleg szeptember 22-re utal, azonban az eredeti oklevélben április 28-a szerepel (*sabbato proximo post festum*

¹³ Ferenc Piti id. mű 10.

¹⁴ A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk. Nagy Imre et al. I–XII. Pest, Bp., 1871–1931. (A továbbiakban: Z.) I. 596. (DI. 76 628), Z. I. 597. (DI. 76 625). (A továbbiakban a kiadott oklevelekre a kiadáshelynek megadásával és a levéltári jelzet megadásával, az Országos Levéltár diplomatikai gyűjteményében lévő kiadatlan oklevelekre csak DI. rövidítéssel és a sorszám, a diplomatikai filmtárban őrzött kiadatlan oklevelek fényképmásolataira csak Df. rövidítéssel és a sorszám megadásával fogok hivatkozni.)

¹⁵ Anjou-kori Oklevéltár XXIV. 737. (DI. 77 454), 738. (DI. 90 912), 739. (DI. 99564).

¹⁶ Pál Engel: The Realm of Saint Stephen. Id. mű 147.

¹⁷ Ekkor kiadott oklevelei: I. 3.: AO. IV. 66–67. (DI. 3347); I. 4.: DI. 4581; I. 12.: DI. 60 972; I. 13.: DI. 43 514; I. 15.: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I–IV. Hermannstadt–Köln–Wien–Bukarest. 1892–1981. (A továbbiakban: ZW.) I. 510. (DI. 62 702), I. 511. (DI. 62 699 és DI. 62 700), I. 512. (DI. 62 698); I. 22.: DI. 48 556; I. 25.: Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budaë. 1829–1844. (A továbbiakban: F.) F. VIII. 4. 481. (DI. 3086.), DI. 87 118; II. 1.: Df. 233 624; II. 7.: DI. 3356; II. 10.: DI. 43 172; II. 16.: Df. 278 509; II. 23.: Ferdinandus Knauz–Ludovicus Crescens Dedek: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. Strigonii. 1874–1924. (A továbbiakban: Str.) Str. III. 384. (Df. 237 026 és Df. 237 027); III. 18.: F. VIII. 7. 337–339. (DI. 24 464 = DI. 24 465 = DI. 67 544), DI. 71 679, Df. 266 379, DI. 71 773, DI. 98 357; III. 20.: Z. I. 605. (DI. 76 631); III. 29.: DI. 62 484; III. 31.: DI. 102 952, Df. 266 606; IV. 1.: F. VIII. 4. 489–491. (DI. 3368); IV. 13.: DI. 3370, DI. 50 354; IV. 14.: ZW. I. 515–516. (DI. 30 013); IV. 15.: F. VIII. 4. 482–489. (Df. 251 806, Df. 251 814, Df. 251 825), Df. 200 188, Df. 283 215.

¹⁸ IV. 28.: DI. 64 021.

¹⁹ Ráth id. mű 57, Sebestyén id. mű 38.

²⁰ F. VIII. 4. 519.

²¹ IV. 28.: DI. 64 021.

Marci evangeliste),²¹ ami azt bizonyítja, hogy az eredetit sem Ráth, sem Sebestyén nem ismerte. Érdekes, hogy Sebestyénnek nem tűnt fel, hogy műve szerint I. Károly király szeptember 19-én Damásdon adott ki oklevelet,²² 22-én Hevesen (a két helység közötti távolságot éppenséggel meg lehet tenni három nap alatt), de 23-án már szerinte is újra Damásdon volt, ami egyrészt lehetetlen (mármint az, hogy egy nap alatt visszaérjen Damásdra), másrészt semmilyen logikus magyarázat nem adható arra, hogy a király miért utazott volna vadászó helyéről Hevesre, majd másnap miért utazott volna lóhalálában vissza oda. Az eredeti oklevél megtekintése azonban tisztázza a problémát, hiszen Heves éppen a Visegrádról Váradra vezető úton van. Május 6-án Nagyváradon tartózkodott,²³ négy nap múlva az Anjou-kori Okmánytár IV. kötetét összeállító Nagy Imre által Nagykárolyal azonosított Karul faluban,²⁴ újabb két nap múlva Varsand (Wossyan) faluban datált (Zaránd megye).²⁵ Megjegyzendő, hogy Karul falu Nagykárolyal való azonosítása kevésbé valószínű. A Zaránd megyei falu éppen ellenkező irányban van Váradtól, mint Nagykároly. Ha a király Váradról Nagykároly felé indult el, nehezen képzelhető el, hogy két nap múlva megfordul, és Váradon újra áthaladva Varsandra megy. Sokkal valószínűbb, hogy az egykor Békés megyében feküdt és ma már csak pusztá névben fennmaradt Károly faluról van szó.²⁶

Még ebben a hónapban a király visszatért székhelyére, Visegrádra, május 18-án itt adott ki oklevelet (hat nap alatt a távolság megtehető), és a hónap hátralévő részében nem mozdult ki.²⁷ Ugyanitt találjuk egészen június 3-ig.²⁸ Ekkor különös jelenséggel találkozhatunk, amelyre egyelőre nem tudok magyarázatot adni. A király június 21-én Győrben adott ki oklevelet,²⁹ az egi káptalan átíratban hivatkozik ugyanerre az oklevélre, de ugyanezt Visegrádon kiadottnak minősíti.³⁰ Elképzelhető, hogy a káptalan a királyi parancslevél átírásakor figyelmetlenül járt el, és azt rutinból Visegrádon kiadottnak tekintette, ami egyébként az ügy intézése szempontjából teljesen lényegtelen (bár a szigorú kritika később e miatt akár hamisnak is minősíthette volna).

²² Lásd alább a 32. jegyzetet.

²³ V. 6.: ZW. I. 517. (DI. 37 084 = DI. 28 061).

²⁴ V. 10.: AO. IV. 91-92. (DI. 3379).

²⁵ V. 12.: AO. IV. 92-93. (DI. 3363).

²⁶ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890. I. 612; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. Bp. 1987.³ 508-509.

²⁷ V. 18.: Df. 232 779; V. 24.: AO. IV. 101-103. (DI. 3665).

²⁸ Az ekkor kiadott oklevelek a következők: VI. 1.: DI. 49 425; VI. 3.: F. VIII. 4. 498-504. (DI. 34 101).

²⁹ VI. 21.: DI. 62 181.

³⁰ VI. 21.: DI. 62 182.

A győri keltezés helyességét támogatja az a körülmény, hogy a király ekkor éppen úton volt Pozsonyba, ahol állítólag Károly morva őrgróffal folytatott tárgyalásokat.³¹ A találkozóra vonatkozó primer forrást tartalmazó kiadványt sajnos nem sikerült megszerezni, de Pór Antal állítását erősíti az a körülmény, hogy Károly morva őrgróf június 7-én bizonyíthatóan Prágában volt, majd legközelebb július 13-án tűnt fel ugyanitt, tehát ebbe a bő egy hónapba belefér egy utazás Pozsonyba, a tárgyalás és a visszaút.³² Innen visszatérőben június 29-én már újra Visegrádon találjuk a magyar királyt.³³

I. Károly az egész nyarat Visegrádon töltötte,³⁴ majd szeptember 5-től adatolhatóan a hónap 23-ig eltávozott székhelyéről a Hont megyei Damásdra, ami a király egyik vadászó helye volt. Egyik itt kelt oklevelének keletkezési helyét a következőképpen adja meg: „*in Damas, in loco venacionis nostre*”.³⁵ A vadászat végeztével a király visszatért Visegrádra. Itt tartózkodott egészen október 18-ig.³⁶ Ezután közelebről meg nem határozható időben Pozsonyba utazott, ahol tárgyalásokat folytatott és megállapodást kötött Ausztria hercegével. Az osztrák-magyar határszakaszon az 1338-ban kötött békeszerződést követően sem csillapodtak az indulatok. Egymást követték a kölcsönös becsapások, károkozások, és most a két fél úgy egyezett meg, hogy 3-3 fős bizottságot választanak a magyar és osztrák főemberekből, akik a kölcsönös panaszokat megvizsgálják és orvosolják. A bizottságok tagjai magyar részről: Péter szerémi püspök, Szécsényi Tamás erdélyi vajda, Nagymartoni Pál országbíró, póttag: Gilétfi Miklós turóci ispán, osztrák részről: Öttingi Lajos, Pfannbergi Ulrik és Pergau

³¹ Pór Antal: Tót Lőrinc, a királyi tárnokok és zászlótartók mestere. Századok (25) 368. szerint: [Josefus Chytil]: Codex [diplomaticus] Morav[iae] VII. 172.

³² Regesta diplomataria nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Pars IV. annorum 1333–1346. Opera: Josephi Emler. Pragae. 1892. 373; 382–383.

³³ VI. 29.: F. VIII. 4. 492–493. (DI. 3393).

³⁴ Ekkor kiadott oklevelei: VII. 2.: DI. 40 860; VII. 3.: AO. IV. 111. (DI. 3395); VII. 10.: AO. IV. 112. (DI. 3397); VII. 13.: DI. 91 320; VII. 14.: DI. 3400; VII. 18.: DI. 1116, Z. I. 626–627. (DI. 76 646); VII. 19.: AO. IV. 121–122. (DI. 3402 = DI. 3403); VII. 26.: DI. 40 864; VIII. 1.: DI. 3407; VIII. 2.: DI. 87 121; VIII. 8.: Z. I. 627–628. (DI. 76 647), DI. 3409, DI. 62 182; VIII. 10.: DI. 40 865; VIII. 25.: DI. 1401; VIII. 27.: DI. 3403 = DI. 37 084; VIII. 30.: Df. 247 953; VIII. 31.: HO. 234. (Df. 269 952).

³⁵ Itt kelt oklevelei: IX. 5.: Zala I. 383–384. (DI. 3416); IX. 6.: Strig. III. 394–395. (Df. 236 071); IX. 11.: DI. 69 970; IX. 18.: Hazai okm. I. 185–186. (Df. 278 132); IX. 19.: Df. 277 292; IX. 23.: AO. IV. 134–135. (DI. 50 137).

³⁶ Ekkor kiadott oklevelei: IX. 29.: AO. II. 333. (DI. 2462), Sztáray 162–163. (DI. 85 282); X. 6.: Smič. X. 639–640. (Df. 252 346); X. 13.: Strig. III. 409–410. (Df. 248 653); X. 18.: AO. IV. 159–160. (DI. 57 314), DI. 99 994 = DI. 106 789.

Ulrik, póttag: Schaumburgi Konrád. A bizottságoknak Pozsonyban és Hainburgban kell tárgyalniuk, és amit végeznek, azt uraik magukra nézve kötelezőnek fogadják el.³⁷

November hónap 25-én a király már újra Visegrádon volt, és az év végéig már el sem hagyta székhelyét, sőt a következő év első hónapjában is itt tartózkodott.³⁸ Az elmondottakból az alábbi következtetések adódnak: az ország korábbiakhoz képest konszolidált állapota nem tette szükségessé, hogy a király a jelzettnél nagyobb aktivitást fejtessen ki, ami utazásaiban is megnyilvánult volna. Az országot külső veszély az előző évitől eltérő módon nem fenyegette, ezért nem volt szükség általános hadrakelés (generalis exercitus) meghirdetésére, ami egyébként az Anjou-korban meglehetősen gyakran előfordult.³⁹ Az előző évi királyi had felosztatására 1341. január 1-jén került sor. Az uralkodó, amint az már ekkor megszokott volt, többnyire uralkodói székhelyén tartózkodott. 1341-ben innen mindössze négy ízben hagyta el. Első, közelebről ismeretlen célú útja Bihar, Zaránd és Békés megyékbe vezetett, és 4-5 hétig tartott. Másodsorra Pozsonyba utazott, ahol a morva őrgróffal találkozott, ekkor kb. 3 hétig volt távol székhelyétől. A harmadik utazás volt a legrövidebb, a Visegrádtól alig néhány kilométerre fekvő Damásd királyi vadászóhelyet kereste fel Károly, és itt mintegy 3 hetet tartózkodott. Negyedik alkalommal ismét Pozsonyba vette útját, ahol az osztrák herceggel folytatott tárgyalásokat, ez az utazás kb. 4-5 hetet vehetett igénybe. A fentiek mellett talán az is közrejátszhatott Károly király viszonylagos passzivitásához, hogy a király ekkor már betegséggel küzdött (1342. július 16-án halt meg).

A király itineráriumának vizsgálata arra is rávilágít, hogy a 14. századi Magyarország történetével foglalkozó kutatók a forrásadottságok következtében sajátos helyzetben vannak. Míg a nyugat-európai országok történetét elemző kutatóknak gyakran a bőség zavarával kell megküzdeniük, addig kelet-európai kollégáik számára alapvető kronológiai, archontológiai és egyéb problémák (pl. a király tartózkodási helyeinek megállapítása) megoldása is komoly fejtörést okoz. Egyetlen biztos fogódzót a források eredetiben történő tanulmányozása jelenti.

³⁷ A megegyezés szövege: XI. 13.: F. VIII. 4. 495–497. (Dl. 6657 = Df. 257 982 = Df. 258 468). A király egyéb Pozsonyban kelt oklevelei: XI. 5.: Dl. 72 526; XI. 8.: Dl. 1682; XI. 10.: F. VIII. 4. (Df. 258 591 = Df. 262 188 = Df. 262 266 = Df. 286 775).

³⁸ Ekkor kelt oklevelei: XI. 25.: Df. 269 952; XI. 29.: Dl. 87 127; XI. 30.: Smič. X. 646–647. (Df. 252 015 = Df. 252 027); XII. 7.: Dl. 67 668, Df. 260 927; XII. 8.: Dl. 105 572; XII. 23.: Dl. 3433, Dl. 3434, Dl. 3435, Dl. 3436. 1342. januári itt tartózkodására lásd pl. I. 26.: AO. IV. 189–191. (Dl. 3461).

³⁹ Engel Pál: Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről. *Annalecta Mediaevalia*. Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. H. n. 2001. 77.

FERENC SEBŐK
The Itinerary of King Charles I in 1341

The study seeks to reconstruct the itinerary of King Charles I in 1341 on the basis of all the existing sources. It is part of a greater project aimed at publishing all sources of the Angevin period in Hungary. While working on the latter task, the author came to the conclusion that the former itineraries compiled by 19th and 20th century historians contain lots of mistakes and contradictions. Establishing the whereabouts of a 14th century king poses no problems to Western European historians given the abundance of sources, while their East-Central European peers have sometimes to be content with being able to reconstruct a royal itinerary of a certain year. Therefore the current study takes a step ahead by piecing together all the information preserved in the sources during the above-mentioned year. The king spent the most part of the year in Visegrád, capital of the realm, leaving it only two times for diplomatic negotiations, once for hunting and once for a journey of unspecified aim. The lack of mobility on the king's behalf can be attributed to the consolidated political atmosphere of his kingdom, and perhaps to his illness.

KÓFALVI TAMÁS

Pécsvárad központi hely szerepe a középkorban

A magyarországi városfejlődés és városhálózat sajátos voltát már régen felismerték a középkor kutatói.¹ A városiasodás kapcsán legtöbbször annak alacsony színvonalára hívták fel a figyelmet, ugyanakkor azonban azt is el kellett ismerni, hogy a magyar városfejlődést, sőt magát a város fogalmát sem lehet mechanikusan összehasonlítani a nyugat-európai folyamatokkal. Ennek nyomán a magyar várostörténeti szakirodalom egyik központi témájává vált a magyar városiasodás specifikumainak meghatározása, illetve az ezek figyelembe vételével történő összehasonlító elemzések elvégzése.

A különböző szempontú – főként nyugati mintákra támaszkodó – városértelmezések révén a városnak minősített települések száma meglehetősen széles határok között mozgott, aminek következtében szélsőségesen eltérő képek alakultak ki a középkori Magyarország városiasodottságáról. Csánki Dezső még valamennyi oppidumot és az éves vásárt tartó falvakat is a városok közé sorolta,² aminek következtében a 16. századi Magyarországon kb. 800 város létét kellene feltételeznünk. Mályusz Elemér hiperkritikát gyakorolt ezen felfogással szemben, és csak 30 települést sorolt a városnak tekinthetők közé.

Az elmúlt évtizedekben több kísérlet is történt arra vonatkozólag, hogy a fent említett – túl magasnak, illetve túl alacsonynak tűnő – becslések között valamiféle középútat lehessen találni, s ezáltal a középkori magyar városhálózat árnyaltabb és hierarchikusabb képét lehessen megrajzolni. A legnagyobb problémát a magyar településfejlődés egyik sajátosságát képviselő mezővárosok (oppidumok) értékelése jelentette. Ezt a településtípust a korai vizsgálatok homogén masszaként kezelték, és kollektíve a városok közé sorolták, vagy éppen kizárták ebből a kategóriából. Az 1970-es évektől kezdődően indultak meg számottevő lendülettel azok a kutatások, amelyek során a kutatók már igyekeztek olyan szempontot találni, amelynek segítségével a sok száz magyarországi mezőváros közül kiemelhetők azok, amelyek ténylegesen városi funkciókat láttak el, és így tulajdonképpen városnak tekinthetők.

¹ Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágyháború okai. In: Társadalomtudomány 6 (1926) 375–379.; Elemér Mályusz: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20 (1927) 356–407.; Mályusz Elemér: A magyarság és a városi élet a középkorban. In: Századok 78 (1944) 36–62.

² Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913.

Fügedi Erik a koldulórendek jelenléte és a városiasodás foka között próbált összefüggést találni.³ Vizsgálatai alapján ugyan nem tudta kimutatni, hogy a koldulórendek jelenléte valamely településen feltétlenül annak városias jellegét mutatná, ám az bebizonyosodott, hogy a koldulórendek – s még inkább az ispotályok – jelenléte erősítette egyes mezővárosok városiasságát. Kubinyi András a külföldi egyetemekre beiratkozók számának vizsgálatában vélte megtalálni azt a szempontot, amelynek alapján a magyarországi települések városiasodottságának foka vizsgálható. Az e szempont alapján elvégzett vizsgálat ugyancsak megerősítette, hogy a valódi városok mellett a földesúri városok és a mezővárosok egy részét is a magyarországi városhálózat elemeinek kell tekinteni.⁴ A koldulórendek jelenléte és az egyetemjárás vizsgálata mellett a kereskedelmi forgalomban betöltött szerep volt az a szempont, amelynek segítségével úgy tűnt, hogy a mezővárosok addig homogénnek tekintett csoportját árnyalni lehet. A mezővárosok kereskedelmi szerepvállalását, s ennek nyomán kézműves és kereskedőrétegük létezését már Szűcs Jenő is felfedezte, sőt a városok körüli piackörzetek meghatározására is kísérletet tett.⁵ Bácskai Vera már egész monográfiát szentelt a mezővárosoknak, beleértve azok kereskedelmi kapcsolatrendszerének feltérképezését is.⁶ Mindezek mellett természetesen voltak olyan – nyugat-európai kutatásokban bevált – szempontok is, amelyeket a magyarországi viszonyokra a források hiánya, illetve esetlegessége miatt nem lehetett alkalmazni.⁷ A fentebb ismertetett kutatásoknak kétség kívül nagy érdeme ugyan, hogy bebizonyították: a mezővárosok és a földesúri városok között is voltak olyanok, amelyek jelentős városi szerepkört töltek be, ennél fogva a települések ezen csoportja körültekintő és alapos vizsgálatokat igényel. Ezen túlmenően azonban nem tudtak általánosan és következetesen használható vizsgálati rendszert felállítani annak érdekében, hogy az egyes települések városiassága összehasonlítható igénnyel is tanulmányozható legyen, és ez alapján a magyarországi településeket árnyalt kategóriákba lehessen sorolni.

³ Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: Századok 106 (1972) 69–94.

⁴ Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. In: Településtudományi Közlemények 23 (1971) 58–78. (a továbbiakban: Kubinyi, 1971.)

⁵ Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon. Bp. 1955. Lásd még: Granasztói György: A középkori magyar város. Bp. 1980. 198–203.

⁶ Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a 15. században. /Értekezések a történeti tudományok köréből 37./ Bp. 1965. 71–81.

⁷ Ilyen volt például a városhierarchia lakosságszám alapján történő felállítása. Ennek magyarországi alkalmazhatatlanságára l. Kubinyi, 1971. 60.

A magyar városfejlődés vizsgálatában úttörő jelentőségű paradigmaváltást jelentettek Kubinyi Andrásnak az 1980-as években induló és azóta folytatott kutatásai. Ennek – ugyancsak nyugati történetírói mintákon alapuló – lényege, hogy az egyes települések városiasságáról sokkal realisabb kép nyerhető akkor, ha nem csupán egyetlen szempont, hanem egy összetett szempontrendszer – Kubinyi terminológiájával: „kritériumnyaláb” – segítségével vizsgáljuk azokat. Kubinyi András ezen kritériumrendszerét, illetve ezekre épülő kutatásait tanulmányok és monográfiák keretében folyamatosan publikálja,⁸ de módszerét mások is átvették.⁹ Az általa felállított rendszer egyik nagyhatású, és hosszú terminológiai vita végére pontot tevő, legalábbis e vita élet csökkentő újítása, hogy a korábban homogénként kezelt, illetve kevésbé árnyalt ’város’ fogalmat – a szintézis szintjén – alkategóriákra bontja.¹⁰ Ennél is szimpatikusabbnak kell azonban tartanunk, hogy az analitikus kutatások szintjén központi helyekről, illetve központi funkciókról beszél, megtalálva ezáltal a komparatív kutatásokhoz használható közös terminológiai nevezőt. A módszer további előnyét jelenti a centralitási pontrendszer, amely az egyes települések központi hely jellegét egzakt módon képes kifejezni.¹¹

⁸ A városiasság több – földrajztudósok és régészek által meghatározott – szempont együttes figyelembe vételén alapuló első vizsgálatára: Kubinyi András: Szeged a középkori magyar városhierarchiában. In: Somogyi-könyvtári műhely 1984/3. 96–106., illetve újabb kiadása: Kubinyi András: Városfejlődés és városiasság a középkori Alföldön és az Alföld szélén. /Dél-alföldi évszázadok 14./ Szeged, 2000. (a továbbiakban: Kubinyi, 2000.) 187–195. A történettudomány és a korszak forrásadottságainak megfelelően átalakított szempontrendszer legújabb közlése: Kubinyi, i. m. 13–15.; Az egyes megyékre vonatkozó eddig megjelent vizsgálati eredmények: Kubinyi András: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. In: A Tapolcai Városi Múzeum közleményei 1 (1989) Tapolca, 1990. 319–335. (Vas, Zala, Somogy, Veszprém); Kubinyi András: Csepreg a Nyugat-Dunántúl középkori városhálózatában. In: Tanulmányok Csepreg történetéből. Szerk.: Dénes József. Csepreg, 1996. 130–148. (Sopron, Moson, Győr); Kubinyi András: Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37 (1999) 499–518.; Kubinyi András: Városok, mezővárosok és központi helyek az Alföldön és az Alföld szélén. In: Kubinyi, 2000. 7–101.

⁹ Kubinyi András: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő-középkorban. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk.: Vonyó József. /Tanulmányok Pécs történetéből 9./ Pécs, 2001. (a továbbiakban: Kubinyi, 2001.) 45.

¹⁰ Egy 16. század eleji lengyel osztályozást alapul vevő tipológiája: 1. elsőrendű város, 2. másodrendű város, 3. kisebb városok és jelentős városfunkciót betöltő mezővárosok, 4. közepes városfunkciót ellátó mezővárosok, 5. részleges városfunkciójú mezővárosok, 6. átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak, 7. jelentéktelen mezővárosok és központi funkciót ellátó falvak. Kubinyi, 2000. 15.

¹¹ Az egyes centralitási funkciók pontértékét l. Kubinyi, 2000. 13–15.

Sajnos, a kelet-dunántúli területekre vonatkozó vizsgálatok eredményei még nem láttak napvilágot, mindössze a Pécsre vonatkozó adatok jelentek meg.¹² Eszerint Baranya megyét egyértelműen Pécs „uralma” jellemezte, mert a megye központi helyeinek viszonylag nagy száma (53) ellenére Pécs centralitási pontszáma (39) messze felülmúlja az utána következő Pécsvárad és Siklós centralitási pontjainak számát (16–16).¹³ E két utóbbi település ezzel éppen csak bekerül a központi helyek 4. csoportjába (közepes városfunkciót ellátó mezővárosok), azaz éppen csak városnak nevezhetőek.¹⁴

Pécsvárad esetében a városiasság egyik kétségtelen záloga, amely ugyanakkor a városi fejlődés megrekedésében is nagy szerepet játszott az volt, hogy Pécsvárad az apát uradalmi központja, s ezáltal a monostor birtokainak irányítási, az apátság népeinek alsó fokú igazságszolgáltatási és tizedszedési centruma is volt.¹⁵ A település konventje a 13. század közepétől folyamatosan látott el hiteleshelyi feladatokat, s ezáltal jelentős vonzerőt jelentett a környék lakossága számára. A konvent ügyfeleinek lakhelye és a konvent emberei által teljesített külső megbízások színhelyei alapján megrajzolható a hiteleshely hatóköre, amelyre természetesen nagy hatással volt a pécsváradinál jóval tekintélyesebb és nagyobb forgalmat lebonyolító pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységének elszívó hatása.¹⁶

A pécsváradai konvent tevékenysége elsősorban Baranya megye észak–keleti részét érintette, ebben a régióban szinte minden település kapcsolatba került Pécsváraddal. Kevésbé volt intenzív, de még mindig jelentős működést fejtett ki a konvent a megye délebbi területein, elsősorban a Pécstől dél–nyugatra fekvő Bogád, Bodony, Ózd, Füzes, Gerde vidékén. A hiteleshelyi működés területe, bár egyre csökkenő intenzitással, de egészen a megye déli részéig elnyúlt. A szomszédos megyék közül Bodrog, Somogy, Tolna és Valkó megyében is kimutatható a konvent

¹² Kubinyi, 2001. 43–52.

¹³ Uo. 47–48.

¹⁴ Uo. 45–46.

¹⁵ A pécsváradai apátság birtokállományáról és szolgálonépeiről. Gállos Ferenc–Gállos Orsolya: Pécsvárad bencés apátsága és települése a középkorban. In: Pécsvárad. Szerk.: Füzes Miklós. Pécsvárad, 2001. 113–127.

¹⁶ A pécsi káptalan hatókörének elemzését l.: Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete (1354–1526). In: Középkortörténeti tanulmányok. Szerk.: Weisz Boglárka. Szeged, 2003. 9–22. Koszta László: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353) /Tanulmányok Pécs történetéből 4./ Pécs, 1998. 79–95.

külső hiteleshelyi munkája.¹⁷ Ennél természetesen jóval szűkebb lehetett Pécsvárad piackörzete, amely a konvent hiteleshelyi működésének törzsterületével eshetett egybe. Pécsváradon a középkorban két hetipiacot tartottak, az egyiket a hegyen, Szent Péter temploma mellett, a másik pedig Olaszfalva településén, s míg az előbbi vasárnaponként, ez utóbbi szerdánként működött. A piacok minden bizonnyal fellendítették a hiteleshely forgalmát és viszont: az ügyeik elintézése végett érkezők minden bizonnyal a piacokat is meglátogatták. Sajnos, a hiteleshelyi oklevelek fennmaradásának esetlegességei miatt ez a kölcsönhatás – az oklevélkiadás napi megoszlásának vizsgálata révén – csak korlátozott mértékben mutatható ki.

A pécsváradai konvent oklevéladó munkájának napi megoszlása (1254–1526)

Az oklevélkiadás napja	A kiadott oklevelek darabszáma
Vasárnap (piacnap)	94
Hétfő	127
Kedd	107
Szerda (piacnap)	123
Csütörtök	120
Péntek	135
Szombat	101

A táblázat adatiból annyi látható, hogy az oklevéladás intenzitása vasárnap volt a legkisebb, amiben minden bizonnyal nagy szerepet játszott, hogy egyházi ünnepnapról volt szó. Sajnos, az oklevelek számának alakulása nem tükrözi egyértelműen a piacok és a hiteleshely működésének szinkronitását. A vasárnapi piacnap után megugrik ugyan az oklevéladás intenzitása, ám ugyanez nem figyelhető meg a szerdai piac esetében. Ugyanakkor a szerdai napokról fennmaradt oklevélmennyiség nem tükrözi a konvent piacnapon megnövekvő munkáját sem, hiszen például a pénteki napon kiadott oklevelek száma jóval meghaladja a szerdai napon keltekét. A piacnapokon megnövekvő forgalom abból a szempontból sem igazolható, hogy az e napokon kiadott oklevelek többsége jelentés (relatio), vagyis a konvent oklevéladó kapacitását a bevallások (fassio) felvétele és írásba foglalása korántsem tette próbára.

¹⁷ Jóllehet a konvent e megyékben zajlott eljárásának gyakorisága a fennmaradt anyag alapján csak szórva-nyosnak minősíthető, Pécsvárad földrajzi elhelyezkedése alapján mégis feltételezhetjük, hogy az itt végzett tevékenysége – bár nyilván nem érte el a Baranya megyei intenzitását – hiteleshelyi munkájának jelentős hányadát tehetta ki.

Természetesen fontos hangsúlyozni, hogy mivel az oklevelek fennmaradása esetleges, a vizsgált minta tág időszakból (1254–1526) származik, és az actum-datum időrend¹⁸ a konvent munkájában nem követhető nyomon, ezért az ilyen jellegű vizsgálatok eredménye komoly kritikával kezelendő. Annyi mindenesetre – az oklevéladó tevékenység tanúsága nélkül is – elmondható, hogy a két piac jelentős forgalmat bonyolíthatott le, amit az is bizonyít, hogy a pécsváradi apát és a városban lakó hospesek között a 13. században zajló pernek egyik fontos eleme a piacok jövedelmeinek a sorsa volt. A per során a hospeseknek sikerült elérniük, hogy megkapják Olaszfalvát és nyolc, hospesek kapta mansiót a Váralja nevű településrészből, ám a két piac vámját az apát megtartotta magának.¹⁹

A források által következetesen civitas-nak nevezett Pécsvárad a középkor végére valóban közepes városfunkciót ellátó földesúri városnak, mezővárosnak tekinthető, amelyik városiasság tekintetében valóban egy szinten állhatott a világi kézen lévő Siklóssal.²⁰

A Kubinyi András által felállított rendszernek azonban – objektív okok miatt kiküszöbölhetetlen – hibája, hogy a magyar középkorra vonatkozó források szegényessége miatt diakron vizsgálatokat nem tesz lehetővé. Az egyes települések városiasságát mutató adatok többsége a 15. és a 16., kisebb része pedig a 14. századból származik. Egyébként a vizsgálati szempontok többsége is csak és kifejezetten a késő középkor (15–16. század) viszonyai között állja meg a helyét. A korábbi századokra vonatkozóan valószínűleg más koordinátarendszert kellene felállítani, ugyanakkor az is bizonyos, hogy a forráshiány miatt ezt a rendszert nem lehetne érdemleges adatmennyiséggel feltölteni.²¹ Van természetesen jó néhány olyan település, amelynek 11–13. századi történelméről rendelkezünk annyi információval, hogy a korszakban betöltött központi hely szerepük vizsgálható legyen. Ilyen Pécsvárad is, amelynek Árpád-kori históriájáról viszonylag sok adat áll rendelkezésre. Ezek vizsgálata alapján – legalább viszonylagosan – megrajzolható, hogy Pécsvárad a 14. századot megelőzően milyen helyet töltött be a magyarországi településhierarchiában.

¹⁸ A konvent okleveleiben mindig az oklevél kiadásának időpontját (datum) tüntette fel, a jogcselekmények megtörténének idejéről (actum) sajnos, nincs információnk. Ennek nyomán nem tudjuk megmondani, hogy a konvent mennyiben végezte napra készen az oklevéladó tevékenységét.

¹⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844. V/2. 490–493. Gállos Ferenc–Gállos Orsolya: Fejezetek Pécsvárad történetéből. /Dunántúli Dolgozatok Történettudományi sorozat 2./ Pécs, 1988. 62–63.

²⁰ Kubinyi, 2001. 48.

²¹ A forrásadottság, a források fennmaradásának esetlegessége még a késő középkori adathalmazok esetében is figyelembe veendő, illetve emiatt az adathalmazok korrigálandók, mint arra Kubinyi András több helyen fel is hívja a figyelmet. Kubinyi, 2000. 19., 23., 30., 37–38.

Pécsvárad településfejlődésének gyújtópontjában az itt alapított bencés apátság állt. A monostort I. István király alapította 1015-ben, felszentelésére pedig 1038-ban került sor.²² A szent király általi korai alapítás nagy presztízst adott a monostornak, amely az Árpádok uralkodócsaládjával kifejezetten bizalmas és gazdag adományokat eredményező kapcsolatot tartott fenn. A monostor a 13. század elején – miként azt az ekkor készült, bár 1015-re datált alapítólevele²³ is bizonyítja – az ország egyik leggazdagabb bencés apátsága volt. Nem kételkedhetünk azonban abban, hogy a pécsváradai monostor már alapításakor is jelentős gazdagságot mondhatott magának.²⁴ Ezt bizonyítja Szent István nagyobbik legendájának a szerzője, aki saját koráról – a 11. század utolsó harmadáról – nyilatkozva jelentette ki, hogy „... a Vas-hegy lábánál [...] mindmáig virul a szerzetesi gyülekezet a Regula rendjében, s mivel bővelkedik a fenntartásához kellő múlandó javakban, nincs is másra szüksége, csak arra, hogy az övéi és mások lábát az evangélium szerint megmosogassa.”²⁵ Talán az sem véletlen, hogy Pécsvárad a korai magyar elbeszélő irodalomban is jelentős szerepet játszott.²⁶ A monostor igen előkelő helyet vívott ki magának a beregi sógyezmény megkötésekor is, amelynek értelmében az apát 2000 kocka kőso tárolására kapott felhatalmazást, ugyanannyira, mint Esztergom, Fehérvár, Zirc és Pilis,²⁷ a Dél-Dunántúlon pedig a pécsváradai apáton kívül csak a pécsi püspök tarthatott fenn sóraktárakat.²⁸ Pécsvárad nagy tekintéllyel rendelkező apátja a 13. században számos pápai megbízást teljesített.²⁹ Az apát és a monostor tekintélye révén a kon-

²² A pécsváradai monostor alapításának kronológiájához I. Kristó Gyula: Szent István pécsváradai okleveléről. In: „Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc Szabados György. Szeged, 2000. 307–321. (a továbbiakban: Kristó, 2000.)

²³ *Diplomata Hungariae Antiquissima* I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini, 1992. 63–80.

²⁴ Kristó Gyula szerint az alapítólevél a 11. századi valóságnak megfelelően őrizte, őrizhette meg a monostor szolgálatára rendelt 200 vitézt, illetve az apát kíséretével adott 12 lovast, a Szent Péter-egyháznál tartandó piac jogát, illetve az apát jogát a szolgálat alól kibújni igyekvő személyek elűzésére. Kristó, 2000. 317–320.

²⁵ Kristó Gyula (szerk.): Az államalapítás korának írott forrásai. Szeged, 1999. A legendát Kisdi Klára fordította. 280.

²⁶ Kőfalvi Tamás: A pécsváradai konvent hiteleshelyi tevékenysége 1254–1526. In: Pécsvárad. Szerk.: Fűzes Miklós. Pécsvárad, 2001. (a továbbiakban: Kőfalvi, 2001.) 206–210.

²⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844. III/2. 320–322. és 329.

²⁸ Gállos Ferenc–Gállos Orsolya: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. Pécs, 1975. /Dunántúli dolgozatok 8./ 26.

²⁹ Kőfalvi, 2001. 203–204.

vent hiteleshelyi oklevéladó tevékenysége – jóllehet első emléke csak 1254-ből maradt fenn – már a 13. század első évtizedeiben megindulhatott.³⁰ Az apátság tekintélye, a hiteleshelyi ügyintézés lehetősége, valamint a fentebb már említett két vásár jelentős vonzerőt biztosított a település számára. Már a 13. század közepén jelentős számú, önállóságukat az apáttal szemben is megvédeni képes hospes lakossággal találkozunk, amelynek Olaszfalva nevű településrészén külön hetipiac alakult ki.

Mindezeket figyelembe véve elmondható, hogy Pécsvárad az Árpád-kor folyamán – természetesen nem a késő középkorra alkalmazott szempontok alapján – jóval jelentősebb szerepet játszott a kelet-dunántúli régióban, mint a 15–16. században. Az, hogy ezt a szerepét nem sikerült megőriznie több tényező együttes következménye, amelyek közül azonban talán az apáti földesuraság visszahúzó ereje volt a leg meghatározóbb.³¹

³⁰ A pécsváradai konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban (1254–1301). In: *Capitulum I. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből.* Szerk.: Koszta László. Szeged, 1998. 131–151.

³¹ Pécsvárad megrekedő fejlődésére I. Kófalvi Tamás: *Egy nagyreményű település: Pécsvárad az Árpád-korban.* In: *Központok és falvak a honfoglalás és kora árpád-kori Magyarországon.* Szerk.: Kisné Cseh Julianna. /Tatabányai Múzeum Tudományos füzetek 6./ Tatabánya, 2002. 203–216.

TAMÁS KŐFALVI
Pécsvárad als zentraler Ort im Mittelalter

Pécsvárad war am Ende des Mittelalters (im 15–16. Jahrhundert) eine kaum als Stadt nennbare Siedlung. Der Autor sucht die Antwort darauf, was für eine Rolle Pécsvárad im früheren Zeitabschnitt unter den ungarischen Siedlungen einnahm. Die Studie fasst die Daten zusammen, mit deren Hilfe die Frühgeschichte der Siedlung dargestellt werden kann.

PIHURIK JUDIT

„Útunk, harcaink a keleti vörös pokolban”¹

Bogdán József 1942-es beszámolója harctéri szolgálatáról

Magyarország 1941. június 27-től vett részt a Szovjetunió elleni háborúban. A Horthy-korszak egyik ideológiai alapját jelentő antibolsevizmus megkönnyítette a háborús cél megfogalmazását, az ellenségkép kialakítását: a német támadásban való fegyveres szerepvállalást a kommunizmus elleni keresztshadjáratban való részvételnek tekintették. A sztálini rendszer árnyoldalait bemutató propagandamunkák mellett 1941. végétől kezdtek megjelenni a frontot megjárt haditudósítók, tisztek, honvédek írásai, élménybeszámolói.² 1942–43-ban, de még 1944-ben is adtak ki olyan propagandaanyagokat, melyek egyoldalúan mutatták be a Szovjetuniót és a háborút. Tematikájuk nagyon hasonló: egy részük harcleírás, a magyar és a német katonai erények idealizált bemutatása, más részük a szovjet viszonyok elrettentő szándékú ábrázolása. A cél az volt, hogy a társadalom minél szélesebb rétegeihez eljuttassák a lelkesedés fenntartására hivatott, gondosan megválogatott kiadványokat, hogy a lakosság könnyebben tudjon azonosulni a háborús szerepvállalással. A sugalmazott kép szerint közel a sztálini rendszer összeomlása, mert a szovjet nép várja felszabadítóit, hadserege ellátatlan, rosszul felszerelt, terrorral kényszerítik harcra a katonáikat. Gyakran hivatkoztak arra is, hogy a német támadás csupán megelőzte az Európa ellen készülődő szovjetekét. Egyik érv sem igazolja a háborús részvételt, hiszen tény, hogy Németország indított hadüzenet nélkül háborút a Szovjetunió ellen 1941. június 22-én, a belső berendezkedés elítélése pedig szintén nem indokolhatja a külső beavatkozást.

¹ Az idézeteket az eredeti helyesírással közöljük.

² Ld. Momcsil Bojadzsiev: Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban? Európa és a bolsevizmus III. Bp., 1942. (A továbbiakban: Bojadzsiev) Hat haditudósító a vörös fronton. Bp., 1942. Honvédeink Vörösországról... Szerk.: Marjai Frigyes. Bp., 1942. (A továbbiakban: Marjai) Kostya Sándor: Az ismeretlen ország. Bp., 1944. Rásy Barna: Három év háború 1939–1942. Bp., 1943. Saád Béla: A Dunától a Donig 1942 nyarán. Bp., 1942. A magyar katona a szovjet elleni háborúban. A Magyar Optikai Művek Rt. közművelődési előadássorozatán 1942. évi március hónapjában elhangzott felolvasás. Szerzője ismeretlen. A továbbiakban: A magyar katona. A háborús kiadványokból 1945 után viszonylag kevés maradt meg, a felsoroltak az Országos Széchényi Könyvtár Kortörténeti Különgyűjteményében találhatóak.

Magyarországon nem voltak tisztában a szovjet hadipotenciál értékével sem.³ 1941-ben a gyors német előretörés azt a hitet keltette, hogy közel a győzelem, megsemmisítették a fő erőket, ám 1942 folyamán világossá vált, hogy milyen nehéz helyzetbe került a kivonuló második magyar hadsereg. Itthon azonban továbbra is az egyoldalú kép fenntartására törekedtek, fontos volt, hogy a frontról hazatérők kedvezően mutassák be a kinti helyzetet. Sokan igazodtak ehhez az elváráshoz – adott esetben személyes tapasztalataikkal szemben is. A magyar csapatok felszereltségéről, ellátásáról, a valós tényekről a közvéleményt továbbra sem tájékoztatták, egyes harci cselekmények leírásai, epizódok kaptak csupán helyet a publikált írásokban. Pedig 1942 novemberétől egyre nyilvánvalóbb volt, hogy nem legyőzött ellenféllel állnak szemben a katonák. A második magyar hadsereg valós helyzete, veresége majd veszteségteljes visszavonulása azonban alig kapott publicitást, a propaganda 1943 januárja után is a közelgő győzelmet jósolta.

Fennmaradtak azonban olyan frontnaplók, beszámolók is, amelyek teljesebb kép kialakítását teszik lehetővé arról, hogy milyennek látták a Szovjetuniót a magyar katonák, hogyan vélekedtek a háborúról, saját szerepükről. A tisztikar és a légénység tagjai közül sokan rögzítik az események mellett véleményüket, hangulatváltozásukat, érzéseiket – a frontra indulók lelkesedésétől annak felismeréséig, hogy magukra maradtak egy kilátástalan helyzetben.⁴

³ Többnyire alábecsülték a szovjet hadsereg teljesítőképességét. Farago Gábor, a volt moszkvai katonai attasé több információval rendelkezhetett, mert – bár tudott a tisztikar elleni perekéről – véleménye szerint Sztálin a hadseregnek mindent megadott, jó korszerű felszerelést biztosított. Farago Gábor: Szovjetország. Bp., 1942. 70. (A továbbiakban: Farago.)

⁴ A közelmúltban számos napló jelent meg. Ld. pl.: Dr. Bereczky Sándor orvos zászlós: Naplórészletek a Don kanyarból... A doni 2. hadseregben derűs percek is voltak... H. n., 2000. (A továbbiakban: Bereczky) Kecskés Péter Pál: Honvédnapló a keleti frontról. 1942. június 26–október 19. Szeged, 2002. (A továbbiakban: Kecskés) Dr. Somorjai Lajos: Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló. Oroszország, 1942–1943. Bp. 2002. (A továbbiakban: Somorjai) Jelentős a Hadtörténelmi Levéltár naplógyűjteménye és sok kézirat lehet még magántulajdonban is.

Dr. Bogdán József⁵ makói fogorvos, tartalékos főhadnagy 1942 októberi előadása és annak publikált változata a propaganda céljából készült kiadványok tipikus példája. Dr. Gyenge Miklós újságíró⁶ segítette a szerzőnek abban, hogy hat hónapos harctéri szolgálatának élményeit, tapasztalatait megfogalmazza. Mint a hasonló, a háború idején elhangzott, kiadott beszámolók többsége, ez is egyértelműen negatív képet fest a szovjet rendszerről, a népről, a hadseregről. A visszaemlékezésben a kor ismert fordulatai, képzetei keverednek az átélt valóság felidézésével. Még a biztos győzelem tudatában íródott, és arról tanúskodik, hogy a mindennapi életéről, a sztálinizmus embertelenségéről a szerző nagyon sok tapasztalatot szerzett, de véleményalkotását előítéletek befolyásolták.

A Makói Újság 1942. október 6-ai számában adott tudósítást arról, hogy a városban október 3-án első alkalommal tartottak honvéd-napot a belvárosi katolikus körben. Az est műsorszámai közül a legtöbb nézőt Bogdán József „Útunk, harcaink a keleti vörös pokolban” című visszaemlékezése vonzotta.⁷ A tudósító szerint eleven, lebilincselő előadás volt, amely „érdekes és jellemző képet örökített meg az oroszországi viszonyokról”⁸ és a harctérről. Hogy Bogdántól korábban sem volt idegen a hasonló szerepvállalás, arról a Makói Újság 1941. május 3-ai száma tanúskodik,

⁵ Dr. Bogdán József (1900–1983) Marosvásárhelyen született, az ottani református kollégiumban tanult. 1918-ban sorozták be, ősszel leszerelt, majd 1919-ben beiratkozott a kolozsvári egyetem orvosi karára. A trianoni döntés után előbb Budapesten azután Szegeden folytatta tanulmányait. Gyakornokként majd tanársegédként részt vett a szegedi Bonctani Intézet kialakításában. Fogorvosi diplomát szerzett, 1926-ban megnősült és Makóra költözött. Itt a Makói Munkás Biztosító Pénztárnál, majd az OTI-nál dolgozott fogorvosként. Tartalékos tiszt volt, 1940 nyarán tíz hétre bevonult, de alakulata nem vett részt Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolásában. 1941. április 4-én hívták be újra, a 117. utászszázadba, alakulataival ott volt a Délvidék visszafoglalásánál. A néhány hetes katonai akció után leszerelt, 1942 tavaszán vonult be ismét, októberig volt kint a szovjet fronton. Az 1943–49 közötti időszakra vonatkozóan nincs adat tevékenységéről. A Rákosi-korszakban internálták, Mezőhegyesre került, ahol hamarosan a fegyőrök fogorvosa lett. 1950-től újra Makón praktizált. Mivel fogorvosként arany volt a birtokában, egy feljelentés alapján rövid időre bebörtönözték. Haláláig Makón élt és dolgozott. A szerző fia, ifj. dr. Bogdán József (USA) és második felesége, dr. Bogdán Józsefné (Makó) szíves közlései valamint az általuk rendelkezésünkre bocsátott levelezés és dokumentumok alapján.

⁶ A Makói Újság szerkesztője volt. Ifj. dr. Bogdán József és Dr. Tóth Ferenc szíves közlése alapján.

⁷ A visszaemlékezés megjelent a Makói Újság 1942. október 6-, 8-, 9-, 10- és 11-ei számaiban, valamint közölte az 1943. évi Fájdalmas Szűzanya naptár, melynek alapján különnyomat is készült (16.). Ez utóbbi teljesebb, mint az újságban közölt szövegváltozat, a IV. fejezet hosszabb a 10-ei lapszámban publikálnál. A Szegedi Új Nemzedék c. napilap 1942. október 23-ai híre szerint az előadás Szegeden is elhangzott a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete helyi szervezetének összejövetelén. A rendezvény időpontját nem közölték.

⁸ Makói Újság 1942. október 6. 3.

melyben „Ahol a Vörös keresztet sem respektálják” címmel jelent meg írása a délvidéki bevonulásról. Szerzőnk neve még 1943-ban is felbukkant a lapban: január 30-án – már a 2. magyar hadsereg tragikus összeomlása után – az ő elbeszélése alapján készült a honvéd haditudósító század híradása egy még 1942. augusztus 11-én lezajlott diadalmas ütközetről.

Bogdán József 1942 áprilisában vonult be, és mint orvos teljesített szolgálatot egy utászzászlóaljnál.⁹ Részt vett az augusztusi és szeptemberi ütközetekben, de a tél beállta és a tragikus összeomlás előtt hazatérhetett.¹⁰ Harctéri érdemeiért Horthy Miklós kormányzó Dicsérő Elismerésben részesítette a hadiszalag egyidejű adományozása mellett.¹¹

Bogdán előadása öt részből áll, a fejezetcímek: Kelet felé, Partizán támad, partizán bánja, Szovjet kultúra, Polubjanka halála, Front áttörés és üldözés a Donig. Az I. rész első sorainak hangulata, retorikája, a felidézett élmények nem egyediek, sok naplóban lehet találkozni hasonló tartalmú bevezetéssel: „Havasos, zimankós áprilisi délután köpenybe burkolózva is fázva, szorongó érzéssel hagytuk el az édes haza szent határait. Amint robogott vonatunk napról-napra, országhatárról-országhatárra, bár mind előre a nyárba a naptár szerint, mégis egyre hűvösebbre a keleti oroszvalóságba. Amint elhagytuk a lengyel határt, már a modern háború borzalmainak nyomai tárultak szemünk elé. A pusztítás olyan maradványai mindenfelé, hogy azt a mai itthoni képzeletünkkel el sem tudjuk képzelni. A robogó vonat mellett mindenfelé felborult, porrá égett vasúti szerelvények, teljesen tönkrement autók, harckocsik százai heverték tengelyig befagyva a sárba. Valamikor kényelmes, szép, emeletes házak helyén csak téglahalom és üszkös fatörmelék. A romok között rongyokba bugyolált, bujkáló, didergő, a vasút mindkét oldalán lihegve rohanó, kenyérért (klebáért) könyörgő gyerekek százai.”¹² Traumatikus élmény volt a háború valóságával szembeülni még az első világháborút megjárt veteránoknak vagy a területvisszacsatolások résztvevőinek is. Kilenc napon át utaztak a kirakodóállomásig, az út mellett végig a

⁹ Valószínűleg a szegedi V. hadtest 117. utászzászlóadájához került ismét, amely hadseregközvetlen alakulatként lett része a hadszíntérré kivonuló második magyar hadseregnek. Szabó Péter: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943) Bp. 2001. 306. (A továbbiakban: Szabó Péter: Don-kanyar)

¹⁰ Családi elbeszélés szerint a tűzvonalból mentette ki egy bajtársát, ezért kapott októberben szabadságot. Mivel ezután már nem vett részt harcokban, valószínűleg leszerelt.

¹¹ A kitüntetésről a Honvédségi Közlöny 1942. november 10-ei, 46. számában (1008.) adott hírt. Ezt a Makói Újság november 14-én (3.) közölte.

¹² Dr. Bogdán József: Utunk, harcaink a keleti vörös pokolban. 2. (A továbbiakban: Bogdán) Az oldal-számok a különlenyomat szövegére utalnak.

német támadás, bombázások nyomait látták. Észrevették, hogy minden vasútállomás óriási nagy. Szerzőnk, másokkal együtt, ebből azt a következtetést vonta le, hogy a szovjetek háborús céllal építették azokat.¹³ A kirakodás után út- és hídjavításra rendelték az utászszázadot, így tapasztalhatták, mi vár az előrenyomuló hadseregre: „A hihetetlenül rossz, tengelyig süllyedő, sáros, havas úton, lovaink a sok vasúti pihenő ellenére alig bírják a kocsikat.”¹⁴ A kirakodás után az alakulatokra több száz kilométeres menet – a többség számára gyalogmenet – várt. Az első lépcsőben, április folyamán kiérkezőknek még a késői tél és az esős, sáros tavasz okozott menetelési, szállítási problémákat, a nyár folyamán pedig a szárazság, a vízhiány jelentett nehézséget, hiszen előfordult, hogy egy, másfél hónapos gyalogmenet után érték el az alakulatok a kijelölt térséget.¹⁵

Az előadás II. részében a partizánok harcmodoráról, egy velük lefolytatott ütközetről emlékezik meg Bogdán József. A második világháború idején a megszállt területeken kibontakozó fegyveres ellenállási mozgalom ismert jelenség. Ahol a terepviszonyok lehetővé tették, nagy méretet öltve komoly károkat tudott okozni a támadó félnek, így volt ez a Szovjetunióban is. Szerzőnk természetes elfogultsággal ítéli meg a helyzetet. Először a „világ legszemetebb, de legelszántabb gyülevész társaságaként”¹⁶ ír a partizánokról, majd a következőképpen: „A visszavonuló orosz hadsereg polgári ruhába öltöztetett, igen jól felszerelt, mindenre elszánt, legmegbízhatóbb embereit visszahagyta a feldúlt falvakban és erdőkben. Ezek igen erős tűzgépekkel (páncéltörő ágyú, aknavető, géppuska, golyószóró, géppisztoly, stb.) felszerelve, töménytelen lőszerrel ellátva – minden kínálkozó alkalmat felhasználtak, hogy felvonuló csapatainkat zavarják és nekünk, amit csak lehet, veszteségeket okozzanak.”¹⁷ Tipikus megállapítás ez, Bogdán írt erről már a délvidéki bevonulás kapcsán is.¹⁸ A

¹³ Reviczky Sándor A vörös hadi készütség és a tömeg élete c. írásában (Marjai 171-176) hasonló véleményt fogalmaz meg. A Szovjetunió részéről „hihetetlenül fölényes” technikai felkészültségről, hatalmas előkészületek jeleiről ír, amelyek „nem messze állottak a befejezéstől”. Szerinte a német – és magyar – támadás megelőző jellegű volt, mert csak hatalmas veszteségek, pusztulás árán tudták volna a szovjeteket megállítani. Marjai 172. „Elgondolni is irtózatos, mi lett volna, ha felkészületlenül éri Európát a támadás.” Marjai 173.

¹⁴ Bogdán: 4.

¹⁵ Ld.: Kecskés 34., 42-43.

¹⁶ Bogdán 15.

¹⁷ U. o.

¹⁸ „Orvul támadónak nincs kegyelem. A gyáván megbújó ellenség nem számíthatott a magyar lovagiasságra. ... Ahol elbukik a legális hadsereg, ott kár egy nemzet nevét orgyilkosok által beszennyezni.” Bogdán József: Ahol a Vöröskeresztet sem respektálják. Makói Újság 1941. május 3. 3.

kivonuló magyar hadsereg tagjai közül sokan vélekedtek hasonlóan a megtámadott, magát meg nem adó ellenfélről, ugyanakkor ez a kérdés jelentette a katonák számára az egyik legnagyobb gondot az események értelmezésében. Sokan, így Bogdán József is elhitték, hogy felszabadítóként érkeznek, és úgy is várják őket, ezért nehezen értették meg a partizánokat és a velük együttműködő lakosságot.¹⁹

Másfél hónapig tartó menet után, az utat, hidakat javítva 1942. június 26-án érte el Bogdán József alakulata a frontvonalat. Az út közben tapasztaltakat tartalmazza a visszaemlékezés következő két része. Különösen érdekes a III., a Szovjet kultúra című, mert ebben a lakosság életéről kapunk képet. A szerző megdöbbenését elsősorban az váltotta ki, hogy nem láttak működő templomot, átfestették, átalakították őket, „a gyarlóság és barbarizmus bélyegével”. Hasonló észrevételt sokan tesznek, felháborodva írnak a tönkrement vagy propagandacélokra használt templomokról. Az új épületeknél az egyéni ízlés és a kényelem szempontjait hiányolja Bogdán. Óriási, a „nagy központosító bolsevista elgondolásokat” szolgáló középületek vannak és rideg, primitív, „ősemberi lakások”.²⁰ Az új lakóépületek és berendezésük is uniformizált, dísztelen, komfort nélküli. Nehéz eldönteni, hol válik el a személyes tapasztalat és az előítélet, mert amit a szerző leír, az hiteles, de a hozzáfűzött magyarázat már elfogultságról tanúskodik: az állami tulajdonú lakásban addig lehet maradni, ameddig a „lakáskiutaló bolsevista zsidó népbiztosnak” tetszik. Erről nyilván nem lehetett közvetlen információja a szerzőnek, aki a hazai propaganda által sugallt érvet közvetíti. Az antiszemita retorika másutt is jellemzi írását, de ezzel nem áll egyedül, a bolsevizmus és a zsidóság azonosítása számos más írásban is felbukkan. Az itthoni antiszemita politika összefonódott a háborús propagandával, a sztálini rendszer minden visszásságát a zsidóság bűneként értelmezik sokan, sőt előfordul olyan vélemény is, mely szerint magát a bolsevizmust is a zsidóság találta ki és hozta létre.²¹

Bogdán leírása szerint a falvakban még szörnyűbb állapotokat tapasztaltak, mint a városokban. Itt zömében szalmával fedett faházak voltak, kevés helységgel, az emberek télen az állatokkal laktak együtt. Ezt a helyzetet más források is említik,²²

¹⁹ Nagyobb empátiával ír e kérdésről naplójában Somorjai Ferenc: „Kromiban naponta 3–4 partizánt akasztanak. Egy nagy épület legfelső emeletén vannak, alul a kórház, így az oroszok nem bombázzák. Onnan hoznak ki időnként kivégzésre; hozzátartozóik naphosszat állnak a börtön körül, reménytelenül. A foglyokat hozzátartozóik élelmezik, s sohasem tudják, mikor, melyiket viszik kivégezni. ... Borzalmas. Szegény emberek, azok is a körülmények áldozatai.” Somorjai 17.

²⁰ Bogdán 7.

²¹ Ld.: A bolsevizmus a parasztság ellen. Kép a szovjet igazi arcáról. Bp., 1943. 13., 33. Bojadzsiév 39., 43. Faragho 106., 110–111. Galánffy György ezredes: Pillanatfelvétel a szovjetről (Marjai 143–144.) 144.

²² Kecskés 33. Szász János tartalékos őrzető: Rabszolgának jobb a sorsa! (Marjai 132–133.) 132.

igénytelenséggel magyarázva²³ és kifogásolva a piszkot és a bűzt. Meszelést nem láttak, csak a kozákok leszármazottainál, a Donnál, ott is oltatlan méaszt használtak. Az életviszonyok leírása távolságtartó, helyenként ironikus, a külső szemlélő kívülállása érződik benne: „Olyan kenyérral élnek (zab, árpa, rozs és nagynéha búza keverékéből őrölt lisztből készítve) hogy nálunk a disznók is külön kosztot kapnak, még a mostani nehéz korlátozások mellett is.”²⁴ A szöveg alapján nem egyértelmű, hogy ezt a már egy éve megszállt, vagy a frissen elfoglalt területeken tapasztalták. Magyarországon ekkor még a háború közvetlen hatása nem volt érezhető, így mindenképpen érthető, ha jobb volt az itthoni ellátás. A kenyér kapcsán a szerző a bolsevik propaganda működését is illusztrálja, hallomás alapján megörökítve egy iskolai gyakorlatot: a bekötött szemű gyerekeknek először istenhez kell kenyérért imádkozniuk – és nem teljesül kívánságuk, majd Sztálinhoz – és akkor a tanító eléjük teszi a kenyeret. Ezzel magyarázták a fiatalok fanatikus hitét, és azt, hogyan vált „azzá a lelketlen emberhordává, ami ma, az orosz nép”.²⁵

A kiszolgáltatott falusi parasztsággal kapcsolatban érzékelhető némi együttérzés Bogdán írásában. Megörökíti, hogy jártak olyan helyen, ahol tíz hónapja nem kaptak sót az emberek, mert nem teljesítették a kiszabott „robotot”.²⁶ Találkoztak olyanokkal is, akik az első világháború után Magyarországon voltak hadifogságban. Egyikük, miután tisztázta, hogy „nem germánszik”,²⁷ tört magyarsággal azon kesergett, miért ment vissza, nálunk „a sarki koldusnak is jobb dolga van, mint nálunk a szabad bolsevik honpolgároknak”.²⁸ Megrendítő eseteket tartalmaznak más források is, van, aki kommentálja a tapasztalatokat, keresi az okokat és van, aki egyszerűen az orosz jellemben, véli felfedezni a bajok forrását.²⁹ Bogdán is általános következtetést fo-

²³ Koppány Sebestyén *Visszaemlékezéseim...* c. írásában viszont a kemény orosz téllal magyarázza, hogy kicsik az ablakok és egyhelyesek az orosz épületek. *Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény* 3115.

²⁴ Bogdán 8.

²⁵ U. o. Hasonló példát idéz Verebély Gábor Sztálin bácsi segít c. írásában. (Marjai 169.) Gyakran tapasztalható, hogy a szerzők nem tesznek különbséget az egyes népek között: az ukránokról és másokról is oroszként írnak, a szovjetet azonosítva az oroszsal.

²⁶ Bogdán 9.

²⁷ Az *Izvesztyija* 2002. június 20-ai számában megjelent egy családi visszaemlékezésen alapuló cikk, amely egy magyar orvos százados, Ribiczey Sándor példája alapján bizonyítja, hogy háborús körülmények között is voltak, akik megőrizve emberségüket, segítették a megszállt területek lakosságát. Dr. Szalamin Edit szíves közlése alapján. Bereczky Sándor naplójának mellékleteként is szerepel egy levél, mely hasonló esetet idéz. Bereczky 118–119.

²⁸ Bogdán 9.

²⁹ Faragho 107–109. Kecskés 34. Galánffy György ezredes: Pillanatfelvétel szovjetről. Marjai 143–144.

galmaz meg, valószínűleg nem közvetlenül az idézettekkel összefüggésben: „Egyénileg ritkán tudnak valami komolyat alkotni, mindent közösen végeznek. Több mint 800 helységet bejárva sokat érdeklődtem a néplélek fejlődése iránt, végül is arra a következtetésre jutottam, hogy talán nincs meg az orosz népben az az ösztönös, egyéni életre való hajlam, mint a többi európai népekben s ez okozta, hogy ilyen mélyen gyökeret tudott verni benne a kommunizmus. Ehhez járultak aztán az ázsiai távolságok, az úttalan utak, a vasutak igen nehéz megközelíthetősége és legfőképpen a józan vezető orosz középosztály teljes hiánya. Sehol egyetlen pap, alig van tanító, orvos, patika száz kilométeres körzetben is ritkán található.”³⁰ A folytatás ismét tendenciózus, mert utóbbiak szerinte zsidók voltak, akik elmenekültek a visszavonuló hadsereggel. A szovjet-orosz társadalomtörténeti problémákról a szerzőnek láthatólag nem voltak ismeretei, ez esetben is a hazai propaganda kínálta megoldást idézi, nem vizsgálja a jelenség gyökereit, az orosz történelmet. A szovjet rendszerről alkotott negatív véleményét nemcsak a tapasztalatok, hanem az előítéletek is alakították.

Az általános kép helyenként finomodik, vannak emberibb életről árulkodó, esetenként humoros részek is a szövegben. Bogdának, már a Don mentén járva, a menyasszonyvásár szokását mesélték el. Ennek lényege, hogy olyan nőt kell választani, aki jól tud dolgozni – nehogy a férj is munkára kényszerüljön. Az asszony dolgozik, neveli a gyerekeket, mindent előteremt. Ezzel szemben: „A férfi már évszázadok óta csak a lovával és ezzel kapcsolatos felszerelésével törődik. Nagyszerűen lovagol, gyönyörűen énekel, és feltűnően sokat tanácskozik.”³¹

A következő, Polubjanka hálája című fejezetben egy jellemző esetet ír le Bogdán. Egy égési sérülést szenvedett kislányt sikerült meggyógyítani, és a falu lakói hálából ott akarták tartani orvosnak, még a családját is kihozatták volna. Érdekes momentum, hogy szabadkozás közben elővett egy otthoni, „hagymás makói képes levelezőlapot” – és a polubjankaiak ennek alapján a következőkkel magyarázták, miért nem marad: „...az az ország, ahol ilyen gyönyörű fényképeket tudnak csinálni és ahol ilyen óriási nagy hagyma terem, hogy a közepén majdnem egy ház is elfér, az igazán egy csodaország lehet.”³² A falu így élelemmel fejezte ki köszönetét: friss tejföllel, tojással, répával. Az epizód azért fontos, mert korábban Bogdán a megszállt területeken meglévő élelmiszerhiányról írt, itt viszont nyilvánvaló, hogy volt tartalék. A szerző az eset kapcsán beszámol a magyar hadsereg ellátásáról is. Kissé szokatlanoknak, de kifogástalannak – „majdnem kitűnőnek” – tartja a németek által bizto-

³⁰ Bogdán 10.

³¹ Bogdán 11.

³² U. o. 12.

sított adagolt, tubusos, higiénikus ételmezést,³³ melynek fogásait is részletezi.³⁴ Állítása szerint az egyetlen hiányosság az volt, hogy az ellenséges tűzben esetleg kihűlt a finom főtt étel, mire hozzájutottak, hogy ehessenek. Ezzel az állítással csak az olvasók, illetve a hallgatóság megnyugtatója lehetett Bogdán célja, hiszen számos forrás tanúskodik az utánpótlás, az élelemellátás nehézségeiről. Somorjai Ferenc naplójában a menet közbeni ellátásról a következőket írja: „A kosztunk nem éppen rossz, noha kelt és zöldbabot még frissen sem eszem, nemhogy szárítva. Nagyobb baj az, hogy a disznó szakácsok, hogy ne kelljen nekik adagolni, beleaprítják a húst, és így azt sem tudok külön enni ilyenkor. Ha elfogy a hazai és a kosztpótlás, nem tudom mi lesz. Az adagok pedig olyan kicsik, hogy disznóság. Reggelire feketekávé kenyérral, délben legtöbbször zöldségleves, kb. 5 dkg hús, a főzelékbe aprítva persze, este főzelék vagy feketekávé, 8 dkg marmeládé. Hát ebből élni!”³⁵ Már a tűzvonalban jegyzi fel naplójába Kecskés Péter Pál az alábbiakat: „Igen éhesek vagyunk, második napja nincs étkezés, talán majd ma este lesz, nehezen is várjuk az estét. ... El sem tudja képzelni, hogy mi a háború, aki nem próbálta. Éhesen, szomjasan, fáradtan, piszkosan, álmatlanul de azért egész embert kell számolni.” (augusztus 20)³⁶ „Evéssel nem sok időt kell tölteni, az este van csak, a szakácsok este bírják behozni az ételt, akkor bekerül a kávé és az ebéd-vacsora együtt, meg a kenyér, cigaretta. Persze van úgy is, hogy elmarad, mint tegnap nálunk, de ez csak azért volt, mert a kiosztást végző tiszt nem elég lelkiismeretes és nem törődött vele, hogy mi kint a jobbszárnyon megkapjuk-e vagy sem. Mikor megkérdezte tőle a mi rajparancsnokunk, hogy miért nem hoztak ennivalót, egyszerűen azt felelte, hogy mit tudja ő, hogy mi hol vagyunk. Hallatlan lelkiismeretlenség kell hozzá, nyolc ember, aki egész nap harcban van, és nem törődnek vele, hogy kap-e enni, vagy nem. – „Muzsik tizedes” – Ugyanaz, aki a 16-ai és 17-ei kenyeret is felvette, és dacára, hogy a századnak tetemes vesztesége volt 16-án, szegény bajtársainknak nem kellett már az étkezés, nekünk mégsem telt

³³ Rummy Lajos ezzel szemben az ún. a doni-betegség, az elsárgulás kapcsán írja: „Talán ludas volt ebben a német ellátás is. – Szokatlan volt a magyar gyomornak a pudingpor, a cukorka, a szardínia (a katonák szerint kigyóhús), a mûméz, a szardellapaszta, különféle sajt, gyakran kinyomható tubusban, ízetlen, úgynevezett 'Dauerbrot'; tea, mely utóbbinak katonáink varázserőt tulajdonítottak és 'lankasztó teának' keresztelték el, stb. A pudingport először „Federweis”-ként a bakancsában kísérte meg a katona hasznosítani. Ezen próbált segíteni a magyar vezetés szalonna pótélelmezéssel, mi pedig az elhullott lovak húsnak feldolgozásával.” Rummy Lajos: A magyar királyi 31. honvéd gyalogezred harci tevékenysége a Don mellett. (Az ezred felállításától az 1943 januári visszavonulásig.) Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény 3160. 53. Ugyanő a lakosságot jól táplálták írja le. 48.

³⁴ Bogdán 12–13.

³⁵ Somorjai 20.

kenyér. Hallatlan hogy ez ma a mai háborúban megtörténhetik, de megtörténik sokszor. A szakácsoknál egész sonka, nagy doboz lekvár, sok szalonna, vaj, stb. van, a harcoló legénység pedig sokszor éhezik, mert nem kapja meg rendesen az adagját.” (augusztus 21.)³⁷ 22-én így összegzi a témát: „Istenem, odahaza nem is sejtik, hogy itt milyen pokolban van az ember. Azt gondolják, amit mi is gondoltunk annak idején otthon, hogy nehéz, nehéz, de nem kibírhatatlan. ... Az ebédet, egy hét óta nem volt ebéd, ma kihozták a szakácsok, borsófőzelék volt. Kaptunk két deka zsírt és ugyanennyi lekvárt, de kenyér nincs, és nem bírjuk elfogyasztani.”³⁸ A fentiek után ironikusan hat Bogdán megjegyzése: jó, hogy októberben hazakerülve korlátozásokat tapasztal az ember, legalább nem rontja el a gyomrát a megszokott „egészséges étkezési rendszer”³⁹ után. A szerző ez esetben is átvette a propaganda állításait, bár az ellenkezőjét valószínűleg ő maga is tapasztalhatta.

A visszaemlékezés V. részében a frontra való kiérkezésüket örökítette meg Bogdán József. 1942. június 4-én a szolnoki utászokkal⁴⁰ a 7. német műszaki hadosztályhoz kerültek, és 16 napos erőltetett menetelés után érkeztek Internacionáléba. Fanyagot termeltek ki, melyre híd és dorongút kiépítéséhez volt szükség. Ekkor már rendszeres repülőtémadásoknak voltak kitéve, emiatt jóformán alvás nélkül, állandóan zuhogó esőben dolgoztak. Június 26-án az átvoúló hadoszlop után őket is kiszállították a frontállásokba. Június 28-án hajnaltól kezdődött meg az a nagy német-magyar támadás, melynek következményeként a szovjet csapatokat 300 kilométeres szakaszon visszaszorították a Don bal partjára, és ezután a második magyar hadsereg fokozatosan elfoglalta 200 kilométeres arcvonalát a folyó mentén. Bogdán igen érzékletesen írja le a 11 napig tartó harcokat, melyekbe sok alakulatot 800-1000 kilométeres gyalogmenet után vetettek be. Az elcsigázott katonák hősiességét különösen azért érdemes felidézni, mert a visszaemlékezés csak pihent, teherautón szállított utánpótlást említ.⁴¹ A szerző sok esetben túloz, amikor a magyar hadsereg szerepére, lehetőségeire vonatkozó megállapításokat tesz. Korábban említett délvidéki beszámolójában a „fiatal magyar hadsereg átiütő erejéről”⁴² írt. Lelkesedése később is ha-

³⁶ Kecskés 62.

³⁷ U. o. 63.

³⁸ U. o. 64.

³⁹ Bogdán 12.

⁴⁰ A 104. utászszázad, szintén hadseregközvetlen alakulat volt. Szabó Péter: Don-kanyar 306.

⁴¹ Bogdán 16.

⁴² Makói Újság 1941. május 3. 3.

sonló kijelentésekre ragadtatta, és ez a katonák helytállására igaz is, de az ellátási, szervezési nehézségekről Bogdán nem tesz említést. A további eseményekről, az augusztusi és szeptemberi hídfőcsatákról már nem ír szerzőnk, októberben pedig hazatért.

Ekkor még hihette, hogy van remény a győzelemre, nem ingott meg az igazságos háborúba vetett hite. Az 1943. január 30-án, a Makói Újságban megjelent, Bogdán beszámolója alapján készült cikk viszont tragikusan példázza a második magyar hadsereg magárahagyottságát. Az „Utászok az élen” című írás, amely egy 1942. augusztus 11-én lezajlott útközetet örökít meg, így ír a védekező szovjetekről: „politrukoktól hajtott és berugatott vérszomjas horda”.⁴³ Miközben magyar katonák tízezrei estek el, fagytak meg, kerültek fogságba, még mindig a realitásokról tudomást sem véve írják le a magyar-szovjet harcokat. Az újság e számának első oldalán „a Führer főhadiszállásáról” érkezett tudósítás szerint a keleti fronton „a szovjet valamennyi tömegtámadását visszaverték és harcolva végrehajtották tervszerű mozdulataikat” és helytállnak az ellenséges támadásokkal szemben. Arról a szakaszcsoportról, ahol az 1945. január 13-án körülzárt magyar hadsereg maradéka 25-én letette a fegyvert, 30-án az alábbiakat közlik: „...nagy erőket vetett harcba az ellenség, a támadásokat azonban elszánt elhárító harcokban visszavertük és véres veszteséget okoztunk az ellenségnek.”

Magyarország második világháborús részvételével kapcsolatban a kortársak állásfoglalásai sok mindenben ellentmondanak egymásnak: markánsan elkülönülnek a szovjet rendszer embertelenségét középpontba állító, helyenként hihetetlen éleslátásról, másutt csak előítéletekről árulkodó, többnyire propagandisztikus céllal íródott munkák és a helyzetet több oldalról vizsgáló források. Utóbbiak szerzői nem fogadják el, hogy Magyarország, a magyar honvédek feladata lett volna a sztálini viszonyok felszámolása, egyre kevésbé hitték, hogy a Donnál saját határainkat védenék és sok esetben kritikus véleményt fogalmaztak meg a háborús szerepvállalásról. Ezek az írások a háború idején természetesen nem jelentek meg, csak a hivatalos állásfoglalást visszhangzó munkákat publikáltak. Ilyen Bogdán József visszaemlékezése is, amely elsősorban azért fontos forrás, mert a háborús propaganda logikáját mutatja be. Megjelennek benne a tipikus, a kort idéző alapgondolatok: a bolsevizmust a zsidóság bűnének tulajdonítja, valamint azt állítja, hogy a német támadás csupán megelőzte az Európa ellen készülődő szovjetekét. Így a Szovjetunió elleni harcot ő is az antibolsevista keresztshadjáratban való részvételnek tekintette. Kritika nélkül átvette és közvetítette a hivatalos propaganda által sugallt képet, a valós tényekről azonban nem adott hiteles tájékoztatást.

⁴³ Makói Újság 1943. január 30. 3.

JUDIT PIHURIK

„Our Way and Struggles in Red Hell in the East” (The Report of József Bogdán about His Service on the Front in 1942)

Dr. József Bogdán, a dentist from Makó served on the Soviet front as a reservist lieutenant from April till September, 1942. His memoirs written in October, 1942 are the typical example of the publications produced for the purpose of war propaganda, in which well-known terms of the age intermingle with recollections of experiences gained on the front. As in most of the cases with similar publications, this also portrays the Soviet system, the people and the army in a negative light. They were written while victory was still taken for granted, and they show that the author had experienced many aspects of every day life, the inhumanity of Stalinism, but his return prevented him from forming a deep-going, versatile opinion of it. The memoirs are predominantly important source from the viewpoint of the working of war propaganda, they are interwoven with the fundamental ideas of the age: he identifies bolshevism with the sins of Jewry, and maintains that German invasion was only a pre-emptive strike before the Soviet invasion of Europe, he thought that collapse of the Stalinist system was imminent, the Soviet people expected their liberators, the army was ill-supplied, ill-equipped, and the soldiers were forced to fight by terror. The declaration of war is regarded by Bogdán as participation in the antibolshevist crusade, and he does not specify reliable data on the the real situation of the Second Hungarian Army and its shortages of supply.

SERFŐZŐ ZOLTÁN

Az FKGP és az 1945/46-os infláció

Az FKGP 1945–47 közötti történetével foglalkozó szakirodalmat erőteljes politikatörténet-központúság jellemzi. A párt gazdasági kérdésekre vonatkozó nézeteinek tárgyalása meglehetősen marginális helyett kaptak a legfőbb munkákban. Vida István szerint „...A Kisgazdapárt a felszabadulás után a gazdaságpolitikai kérdésekkel alig foglalkozott, szakértői egy-egy gazdasági feladat megoldására kidolgoztak ugyan terveket, de a párt átfogó gazdaságpolitikai koncepcióval nem rendelkezett.”¹ Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások után a parlamenti frakción belül megalakuló úgynevezett közgazdasági csoport pedig „...sohasem készítette el a párt gazdasági programját.”² Amennyiben gazdaságpolitikai jellegű koncepciók születtek, ezek jórészt a mezőgazdasággal foglalkoztak, mivel „A Kisgazdapárt elsősorban agrárvonalon tevékenykedett, a mezőgazdaság irányításában igyekezett a pozícióit kiépíteni.”³

A fentiekből következően az FKGP viszonyát az inflációhoz, szerepét a gazdasági szanalásban kevésbé tárgyalta történetírásunk. Ennek mindenképpen volt egy objektív oka: az FKGP-n belül 1946 őszéig a gazdasági kérdésekre szakosodott csúcsszintű pártapparátust az úgynevezett közgazdasági-osztály jelentette amelynek csak néhány vázlatos dokumentuma maradt ránk. Ezek nem rendelkeznek komoly forrásértékkel. Ugyanakkor a fentebb említett szervezet gazdaságpolitikai tevékenységét aligha találta kielégítőnek az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások után a legnagyobb parlamenti frakcióval rendelkező kormánypárt. Ezért került sor az úgynevezett Gazdaságpolitikai Tanács felállítását célzó tervezet megfogalmazására 1946. szeptember 4-én. Eszerint a szeptember 7-én létrehozandó tanács „tagjainak szakértelme és gyakorlati tudása biztosíték a párt vezetőségének arra, hogy gazdaságpolitikai kérdésekben egyes akciók megindításával a kezdeményezést magához ragadja és a gazdasági élet elvesztett pozícióit visszaszerezze.”⁴ A tervezet szerint a tanács 4 bizottságból állna: a pénzügyiből, élén Oltványi Imrével, az MNB nyugalmazott elnökével és Rácz Jenő pénzügyminiszterrel, a földművelésügyiből Báránys Károly közellátási miniszter és Dobi István földművelésügyi miniszter vezetésével, iparügyi bizottságból Mistéth Endre újjáépítési miniszter és Róth Pál ipari minisztériumi ál-

¹ Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája 1944-47. Bp. Akadémiai Kiadó 1976. 137.

² uo.

³ uo.

⁴ FKGP Tudománypolitikai Intézet Levéltára 3d/140. öe.

lamtitkár irányításával valamint kereskedelemügyiből amelyet Csejtei Ernő, az MNB elnöke vezetne. Az említett bizottságokra tagolt „Gazdaságpolitikai Tanács szakminisztériumok minisztereit, államtitkárait magába foglalva biztosítani tudja a politikai kérdések mellett gyakorlati tudásuk érvényesítésével a pártvezetőség zökkenőmentes politikai célkitűzéseit.”⁵

Nyilvánvalóan a szanálás illetve a forint bevezetésének politikai körülményei, az MKP állandó kezdeményező szerepe is közrejátszottak a föntebbi lépésben Nagy Ferenc kigazda miniszterelnök emigrációja első éveiben papírra vetett híres visszaemlékezéseiben mintegy másfél oldalt szentelt ennek a kérdéskörnek. Az alapvetően korrekt összegzésben többek között megjegyezte: „Meg kell mondani, hogy a stabilizáció érdekében a legtevékenyebben a kommunista miniszterek és pénzügyi szakemberek dolgoztak.”⁶

A politikai gyakorlat oldaláról nézve Nagy Ferenc aligha emlékezett rosszul. Ugyanakkor az FKGP értelmiségi bázisát, vezető politikusait természetesen nagyon is élénken foglalkoztatta a mindenkori gazdasági helyzet, az egyre látványosabb pénzromlás. A föntebbi állítást alátámasztó dokumentumok közül az egyik legérdekesebb Major Róbertnek, a Kis Újság gazdasági és közigazgatási ügyekkel foglalkozó szakértőjének a Magyar Nemzeti Bank főtisztviselői előtt 1945. augusztus 8-án megtartott előadás szövege, amelyet már másnap elküldött Tildy Zoltánnak, az FKGP elnökének. A pénzérték állandósításának előfeltételei című 16 oldalas előadást Major az elkerülhetetlen inflációs folyamat történeti-gazdasági elemzésével kezdte. Miként szinte valamennyi kortársa, ő is az első világháborút követő magyarországi valamint kisebb részben az akkori német inflációhoz igyekezett viszonyítani. A hangsúlyt azonban az alapvető különbségekre fektette mondván, hogy „Az infláció, amelynek tanúi vagyunk, méreteiben és arányaiban sok szempontból különbözik az elmúlt világháborút követő inflációs évektől.”⁷ Major jól ragadta meg a leglényegesebb differenciát, amikor többek között kiemelt, hogy „...Még nagyobb a jelentősége itt annak a különbségnek amely az államháztartás /aláhúzás az eredeti szövegben !/ helyzetében fennáll a két világháború után. A bevételek és kiadások közti aránytalanság ma sokkal nagyobb mint egy negyed- századdal ezelőtt. Az állami igazgatás és adóapparátus sokkal inkább leromlott... és általában a bevételi lehetőségek a lehető legkedvezőtlenebbek. Ezzel szemben ma sok az olyan kiadási tétel, amely annak idején sokkal kevésbé jött számításba. A románok által akkor elvitt javak értéke meg sem közelíti a veszteséget, amelyet a mostani háború folytán szenvedtünk. A pótlás és újjáépítés

⁵ uo.

⁶ Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött Bp. Európa-História 1990 336.

⁷ FKGP TI LT 15d/134. öe. Major Róbert: A pénzérték állandósításának előfeltételei /kézirat/ 1.

költségei ma relatíve és absolute sokkal nagyobbak és így a közháztartás egyensúlyát a bevételek és a kiadások oldaláról egyaránt sokkal nagyobb veszélyek fenyegetik illetve döntötték már meg.”⁸ Az adott helyzetben Major megkísérelte megbecsülni a forgalomban lévő bankjegyek mennyiségi növekedésének ütemét: „Tudomásunk szerint a minisztériumok az év végéig több mint 50 milliárd pengőt igényelnek, amely összegnek a már befolyt bevételek csak néhány százalékát, s a még remélhető bevételek is csak egy töredékét teszik ki. A különbözetet csak bankjegykibocsátással lehet fedezni, úgyhogy már meg gondolás alapján is a bankjegyforgalomnak év végéig legalább 60 milliárdra kellene nőnie...” Ehhez jön azonban az a tény, hogy a „...tárcák előirányzatai a mai, sőt a tegnapi árak és bérek figyelembevételével történtek, holott azokat, ha a dolgok így folynak tovább, meg kell többszörözni- ez pedig újévig legalább százmilliárdos jegyforgalmat jelentene.”⁹ Major ezenkívül az árszínvonal körülbelül 200-szoros emelkedését várva egyértelműen hiperinfláció bekövetkezését prognosztizálta 1945 augusztusának első hetében. Ismeretes, hogy az augusztus végi árindexhez viszonyított 200-szoros növekedés november végére, a 100 milliárdos bankjegyforgalom pedig már ugyanezen hónap elejére bekövetkezett.¹⁰ Aligha lenne indokolt Major Róberten számon kérni az egy- másfél hónapos tévedést, sokkal inkább említésre méltó az, hogy a pénzügyi folyamatok fő aspektusainak alakulásáról a lényegét illetően teljesen pontos előrejelzést fogalmazott meg. Major tisztában volt azzal, hogy „... bármely keserves folyamat az infláció, bármennyire aránytalanul sújtja a lakosság különböző rétegeit, akármilyen káros gazdasági kihatásokkal és politikai nyugtalansággal jár... A mai gazdasági helyzetben más hitel hiányában az egyedüli hitelforrás volt és jóformán ma is az. Jobb eszköz híján fedezi a közháztartás hiányát, míg a termelés és a fogyasztás egyensúlya helyre nem áll. Ha az egyensúly helyre áll, meg lehet teremteni az államháztartás egyensúlyát, vagyis végre lehet hajtani a szanalást, ami viszont előfeltétele a valuta stabilizálásának...”¹¹ A termelőapparátus helyreállításához viszont kell néhány év, ráadásul elengedhetetlenül fontos a nemzetközi gazdasági és pénzügyi viszonyok normalizálódása: „A termelőképeség eléri a régi színvonalat, a külföldi gazdasági kapcsolatok újra kiépülnek, külföldi kölcsön szerzhető, az állampénztár megszabadul a legsúlyosabb átmeneti kiadásoktól, kiépül a valutastabilizálás terve.”¹²

Major szerint jelenleg a pénzromlás elkerülhetetlen, az egyetlen feladat annak lassítása lehet, hogy az ország elkerülje az inflációs folyamat végső stádiumát, a

⁸ Major: i.m. 2.

⁹ uo.

¹⁰ Varga István: A magyar valutacsoda. Magyar Gazdaságkutató Intézet 1946. október 10.

¹¹ Major: i.m. 4.

¹² uo.

gazdasági ellehetetlenülést, a cserekereskedelem általánossá válását, az államapparátus és az államháztartás összeomlását. 1945 augusztusának első hetében ez elkerülhetőnek látszik számára megfelelő központi intézkedésekkel: „...Ha az inflációt lassítani akarjuk, sokkal fontosabb még a közháztartás, főképp az állami háztartás ügyvitelében a mainál sokkal nagyobb méretű maximális takarékoság.”¹³ Érdekes, hogy Major tulajdonképpen a majdani B-listázásoknak is fogalmazott meg gazdasági érveket: „Néhol már tisztviselő infláció nyomait látjuk, ami visszahat a bankjegy inflációra.” Ennek nyilvánvalóan történeti- politikai okai vannak, mivel „...az új rendszernek bizalmi embereket kell felelős pozíciókba helyezni, de ez nem járhat fiatal és tapasztalatlan tisztviselők magas rangjával és a közkiadások fokozásával...”¹⁴ Ugyanakkor Major is elismerte, hogy a dologi kiadások növekedésének üteme mintegy tízszerese a személyieknek. Többek között ezért is elengedhetetlennek tartotta, hogy „a pénzügyminiszter rendkívüli felhatalmazást kapjon minden tárca kiadási tételeinek részletes felülvizsgálatára. Az eddigi vétójognál hatékonyabban kell a pénzügyminisztériumot felruházni és általában megadni számára takarékosági program gyors lebonyolításához szükséges felhatalmazást.”¹⁵ A megfelelő hatalom birtokában azután népszerűtlen intézkedések sorozatát kell végrehajtani, például bevezetni a kötött, központilag irányított munkaerő-gazdálkodást amelynek alapeleme „az adminisztráció lehető csökkentése és a fizikai munkaerők számának lehető növelése.” Major szerint újra szükségessé vált az általa „adagolási” rendszernek nevezett jegyrendszer bevezetése. Ezzel szemben a bérendexálást elvetette leszögezvén: „Az indexbérek úgy meggyorsítanák az inflációt, hogy hónapokon belül a semmivel állanánk szemben.”¹⁶ Mindez természetesen fokozott árellenőrzésekkel, kell, hogy párosuljon. Új adórendszer kidolgozására is szükség van mivel „kétségtelen, hogy csak az adócsavar megszorítása szállítja le a polgári fogyasztást a fedezett arányos mértékre...” Ugyanakkor a „konjunkturális jövedelmeket ma el kell adóztatni, de az aranypengő hazugsága alapján nem indíthatunk új üldözési hullámot a kereskedők ellen.”¹⁷ Major az általa „kegyetlenek” de „szükségeseeknek” nevezett rendszabályok bevezetését csak megfelelő politikai-lélektani előkészítés után tartotta lehetségesnek. Ezeket 8 pontban összegezte előadásának utolsó részében. Hangsúlyozta többek között a megfelelő közgazdasági ismeretek propagandisztikus terjesztését, ráadásul úgy, hogy „a pártok e kérdéseket nem tekintik politikai kérdéseknek, hanem szakkérdéseknek.” Ehhez képest a 7. pontban maga is kőkemény politikai háttérrel adott szakmai követel-

¹³ Major: i. m. 10.

¹⁴ uo.

¹⁵ Major: i.m. 11.

¹⁶ Major. i.m. 14.

¹⁷ Major. i.m. 15.

lései egyikének mondván, hogy „a gazdasági minisztériumok pénzügyeit a pénzügyminiszter mint csúcsminiszter koordinálja”, azaz a gazdasági irányítás csúcán egy FKGP-tárca helyezkedjen el. Zárszóként Major leszögezte, hogy a sürgető idő miatt csak katasztrófa-elhárításról lehet szó, ha ez sikerül, akkor „...kerülhet sor az új adórendszer végleges megfogalmazására és pénzügyrendszerünk megalkotására.”¹⁸

Tildy Zoltán Majornak küldött augusztus 15-i rövid válaszlevelében nyugtázta, hogy „...előadásod gondolatmenetét köszönettel megkaptam és érdeklődéssel olvastam azt.”¹⁹ Az FKGP akkori ügyvezető elnökét, akit a párt augusztus 20-i nagyválasztmányi ülésén pártvezérnek választottak, tehát nem érhatték váratlanul az év hátralévő részében bekövetkezett pénzügyi folyamatok. Tekintve, hogy a tárgyalt időszakban a pénzügyminisztert végig az FKGP adta, a kisgazda pártelit amúgy is első kézből kaphatta ezekről a szükséges információkat. Egyébként nemcsak Major Róbert szerette volna az adott tárca gazdaságpolitikai súlyát növelni, erre magában a pénzügyminisztériumban is megvolt az igény. Jól bizonyítja ezt a Major-dokumentum születése után egy hónappal Oltványi Imre pénzügyminiszter által szeptember 15-i dátummal aláírt programtervezet, amely a még augusztusban létrehozott, szeptembertől a miniszterelnök által vezetett Gazdasági Miniszteri Értekezlet számára készült. Ebben az elaborátumban is a katasztrófálisan felborult államháztartási egyensúly, az egyre növekvő költségvetési hiány jelentette a kiindulópontot. Ennek megfelelően a pénzügyminisztériumi programjavaslat klasszikus takarékosági intézkedések konzekvens együttesét tartalmazta. Érdekes módon elsőként az alkalmazotti létszámcsökkentést emelte ki a tervezet mivel „A már befutott jelentésekből... megállapítható, hogy... a közigazgatási ágazatokban jelenleg 175 593 alkalmazott működik az 1938/39. évi 116 634-es létszámmal szemben. / aláhúzás az eredeti szövegben/. Ez a 50,6 %-os szaporulat súlyosan terheli az államháztartást.”²⁰ Tekintve, hogy „a köztisztviselői kar demokratikus átállításának nyilvánvalóan meg kell történnie”, ennek mindenképpen „az államháztartás egyensúlyának biztosítását szem előtt tartva” kellene lezajlania. Az Oltványi-tervezet az utolsó békeév létszámának 90 %-ában maximalta volna a köztisztviselők összlétszámát, azaz körülbelül 70-75 ezer alkalmazott elbocsátását tartotta kívánatosnak. A további költségcsökkentés érdekében „a legszigorúbb takarékosagra van szükség az állami dologi kiadások és beruházások tekintetében is.” Az újjáépítési kiadásokat ésszerű fontossági sorrendben kellene teljesíteni, a kevésbé sürgetőeket el kellene halasztani. A programjavaslat szerint a központi hatalomnak erőteljesebben be kellene avatkoznia az önkormányzatok gazdálkodásá-

¹⁸ uo.

¹⁹ FKGP IT LT 15d/134 öe

²⁰ FKGP TI LT 15d/133 öe

ba is, hiszen „Ma az a helyzet, hogy az önkormányzatok feletti állami pénzügyi ellenőrzés igen laza /aláhúzás az eredeti szövegben/. Az önkormányzatok az állami adóbevételeket visszatartják az állami tisztviselők és nyugdíjasok illetményére, saját célra és a helyi szovjetorosz parancsnokságok által elrendelt különböző munkák költségeinek fedezésére. Az államkincstár még segélyekkel és kölcsönökkel is kénytelen a közületeket támogatni...Különösen Budapest támogatása jelent súlyos terhet.”²¹ Ebből adódóan a hatalmi centralizáció eszköze gazdasági okok miatt kívánatos lenne:” Az államhatalomnak ismét döntő módon bele kell szólnia az önkormányzatok pénzgazdálkodásába és véget kell vetnie az adóvisszatartásnak.” Ezzel párhuzamosan el kellene érni, hogy „a vidéki szovjet-orosz parancsnokságok csupán a SZEB-en keresztül támasszanak igényeket.”²² Folyamatos pluszkiadásokat jelentenek a központi ár- és bérkompenzációk / energiaszektor, gabonafelvásárlás stb./ amelyeknek a tervezet szerint nincs sok értelmük, csak megterhelik a büdzsét anélkül, hogy pozitív hatást fejtenének ki. Ugyanakkor viszont közvetve hozzájárulnak az inflációs folyamatok kibontakozásához. Oltványi 4 oldalban foglalta össze az adópolitika lehetséges módosításait, amelyekkel növelni lehetne az államháztartás bevételeit a szerinte szükséges átfogó adóreform kidolgozásáig. Ezek részletezésétől eltekinthetünk, mivel a gondolatmenet végén egyértelműen megfogalmazásra került, hogy” ...Vég-eredményben tisztán financiaális intézkedések, különösen Magyarország mai helyzetében nem elegendők az infláció elleni küzdelemben.”²³ A megoldás egyik legfontosabb gazdaságpolitikai eleme a részben amúgy is meglévő kötött gazdálkodás minél teljesebb körűvé tétele lenne: „A kötött gazdálkodás körébe kell vonni minden, a mai fogalmak szerint a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen árut és szolgáltatást és a kötöttségnek ki kell terjednie a termelésre éppúgy, mint az értékesítésre és fogyasztásra. Együtt kell járnia a szóban forgó javakra vonatkozó beszolgáltatási kényszerrel és azok árának hatósági szabályozásával”²⁴ A tervezet szerint miközben a kötött gazdálkodás nélkül nem lehetséges eredményes pénzügypolitika, ugyanakkor az előbbit erősíteni kellene megfelelő valorizációs programmal, valuta- és devizagazdálkodással. A pénzügyminisztériumban azonban 1945 szeptemberében arról is meg voltak győződve, hogy a problémák „...ezzel még mindig nem oldódnak meg. Tisztában kell lennünk azzal, hogy jelenleg a belföldi tőkeképződés az aktuális feladatoknak csak egy töredékét képes finanszírozni. Az újjáépítés szükségletei, az elkerülhetetlen államháztartási beruházások és a jövótételi kötelezettségek még hosszú időn át kény-

²¹ uo.

²² uo.

²³ uo.

²⁴ uo.

szeríteni fognak bennünket a jegybankhitel nagymérvű további igénybevételére.”²⁵ Az Oltványi-féle programjavaslat aligha véletlenül fejeződött be ennek a kérdésnek a taglalásával. A kiskgazda pénzügyminiszter egy- makrogazdasági szempontból elméletileg teljesen adekvát- követelményt fogalmazott meg mondván, hogy „Meg kell fékezni a könnyelmű hiteligenybevételt és a hitelek folyósításában érvényre kell juttatni azt a szelekciós elgondolást, amely tőkét kizárólag csak közgazdasági megfontolások alapján bocsát a pénzforgalom csatornahálózatán keresztül a gazdasági életbe...Ha pedig valorizált hiteleket is elsősorban termelési célokra mindenkor csupán a rendelkezésre álló munkaerő, nyersanyagok és termelőapparátus keretében és csak elkerülhetetlen közszükségletek céljaira adunk /ezek közé véve a jóvátételi rendelkezéseket is/... a pénzforgalom folyamának gyors hömpölygését megfékezzük, mérsékeljük, és ezáltal kiküszöböljük az infláció legvisszásabb jelenségeit.”²⁶ Oltványi tehát Majorhoz hasonlóan az infláció felgyorsulásának megakadályozását és negatív hatásainak mérséklését tartotta a maximális célnak, a jelenség elkerülhetetlenségével az adott történelmi helyzetben teljesen tisztában volt A főntebbi célokat azonban még szeptemberben elérhetőnek gondolta. Szembe ötlő viszont, hogy a dokumentum záró-, összefoglaló részében a kiskgazda pénzügyminiszter újfent hitet tett a kötött gazdálkodás, a közvetlen pénzforgalom alól kivont stabil ár- és bérszint kialakítása mellett. Ezek mellett a piacgazdaság csak korlátozottan lehet jelen.” A szabad verseny játékanak átengedett és a lehetőséghez képest szűkreszabott területen felgyülemelő fölös vásárlóerőt pedig a pénzügyi politika rendszabályainak egységes és átfogó korlátai közé kell szorítani.”²⁷

Ismeretes, hogy szeptember közepétől mintegy másfél hónapig a választási propaganda jegyében zajlott a magyarországi belpolitikai élet. Az október 7-i budapesti helyhatósági illetve a november 4-i nemzetgyűlési választások történelmi háttérét meglehetősen alaposan körbejárta történetírásunk. Témánk szempontjából két összegző megjegyzést tartunk fontosnak. Az egyik, hogy a választások hangulata, az agitációs tevékenység nyilvánvalóan nem kedvezett az átgondolt, mélyebb közgazdasági elemző tevékenységnek a párton belül. A másik, hogy ennek megfelelően az FKGP-nek a választókért folytatott, s mint ismeretes, sikeresnek bizonyuló politikai propagandájában és háttérpolitizálásában az infláció kérdésköre csak érintőlegesen, az általánosságok szintjén volt jelen. Nagy Ferenc a párt 1945. szeptember 2-i nagygyűlésén például többek között megemlítette, hogy „... pénzügyi helyzetünk elégte-

²⁵ uo.

²⁶ uo.

²⁷ uo.

len Az árak és bérek folyton emelkednek, ez a helyzet állandó bizonytalanságot jelent a kötött jövedelmű embereknek és tág teret nyújt a reakciós céloknak...²⁸ Tekintve, hogy az államháztartás egyetlen alapja a pénznyomda, „csak annyi pénzt szabad nyomni, amennyire alapvetően szükség van. Az államnak, a közületeknek és a magánosoknak egyaránt a legszigorúbb takarékosagra lesz szükségük, hogy ezt a problémát megoldhassuk...²⁹ Ugyanezen hónap 28-án a műegyetemen tartott többpárti előadásán a „pénzügyi helyzetről szólva bebizonyította, hogy az áruhiány, a termelés csökkenése természetesen vonja maga után az inflációs tüneteket és egyelőre megnyugtató rendezés még nem mutatkozik...³⁰

Sokatmondó, hogy az új - immár mindenféle külső és belső kritérium szerint legitim-kormány felállításánál az FKGP eredetileg nem szándékozott megtartani a pénzügyi tárca, mivel sokkal fontosabbnak tartotta volna a belügyminisztérium s az alá tartozó rendőrség irányításának megszerzését. Az 1945. november 8-i pártközi értekezleten elfogadott négypárti javaslat szerint a pénzügyminisztert az MKP-nak, a belügyminisztert az FKGP-nek kellene delegálnia. Az MKP ezt nem fogadta el többek közt vitatva „a pénzügyminiszteri tárca elfogadásának célszerűségét a párt szempontjából.”³¹ Az adott kül- és belpolitikai erőviszonyoknak megfelelően az új kormány pénzügyminiszterét végül az FKGP adta lemondani kényszerülve ugyanakkor a belügyminiszter kijelölésének lehetőségéről. Az új pénzügyminiszter Gordon Ferenc lett aki az elszabaduló infláció, a szanálás és pénzügyi stabilizáció időszakában 1946 augusztus 16-ig töltötte be ezt a posztot. Sajnálatos módon a nevével jegyzett, a pénzügyi folyamatokkal érdemi módon foglalkozó színvonalas a szakmai dokumentum, amint azt láthattuk elődje, Oltványi Imre esetében, ezidáig nem került elő. Csak feltételezhetjük, hogy alapvetően ő sem látta másként a gazdasági folyamatokat. Ugyanakkor több érdekes forrás árnyalja a politikus Gordon Ferenc portréját. Ezek ugyan csak közvetve kapcsolódnak a tanulmány fő témájához, viszont még nem publikálták őket, jóllehet jellemző adalékul szolgálnak a korszak történetéhez. Kiemelkedő fontosságú közülük a Gazdasági Főtanács 1946. február 14-i és február 18-i ülésén készült két jegyzőkönyv. Ezek valódi jegyzőkönyvek, tehát név szerint tartalmazzák az egyes felszólalásokat is. A GF többi úgynevezett jegyzőkönyve csak a jelenlévők felsorolására és az elfogadott határozatok pontokba szedett összefoglalá-

²⁸ Kis Újság 1945. szeptember 4. Az FKGP szeptember 2-i választási nagygyűléséről

²⁹ uo.

³⁰ Kis Újság 1945. szeptember 30. Szeptember 28-i előadás a műegyetemen

³¹ Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945-47 Bp. Kossuth 1975 108. Emögött a szovjet külpolitika állt lásd Molotov Vorosilovnak küldött táviratát In: Pártközi értekezletek politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944-48 Bp. Napvilág 2003 158-59.

sára korlátozódik Megemlítendő, hogy ez a két tényleges jegyzőkönyv éppen akkor készült, amikor sor került a GF kibővítésére két kiscgazda miniszter, Gordon Ferenc és a közellátásügyi minisztérium élén álló Bárányos Károly bevonásával. Gordon rögtön első GF ülésén igen markáns politikai nézeteket valló, határozott hangnemet ütött meg előterjesztésében. Ez az éppen zajló szovjet-magyar tárgyalásokkal foglalkozott, közelebbről a dunai hajózás, a repülés, az olaj- és a bauxit-kitermelés kérdéskörét tárgyaló albizottságok munkájával. Gordon számára a hajózási egyezmény orosz tervezetének frissen kézhez kapott változata adott okot szélesebb háttérösszefüggések kifejtésére. Véleménye szerint: „Adva van immár tőszomszédásunkban a világ egyik leghatalmasabb állama, amely- akármilyen értelmezésben véve- az imperialista terjeszkedés teljében van. Erre minden előfeltétele és minden ereje adva van. Sajnos, ennek az imperialista terjeszkedésnek a közvetlen vonala visz át rajtunk.”³² Ebből következően a szovjet tervezet „lényege az, ... hogy a Szovjetunió a Duna vonalát, mint hajózási útvonalat a maga részére biztosítani kívánja. Ezen csodálkozni igazán nem lehet, ez a leg magától értetődőbb törekvése sokkal kisebb államoknak is.”³³ Emiatt a vegyes gazdasági társaságok 50-50 %-os megoszlású vezetése valójában szovjet kézben lenne. Igaz nem formailag mivel a két fél által 3-3 főt delegáló 6 tagú igazgatóság elnöke magyar volna. Ugyanakkor ez „...semmit sem változtat azon a tényen, hogy a vezetés a magyar jogszabályok és jogszokások szerint ismeretlen mértékben az ügyvezető-igazgató kezébe van letéve. Ezt a funkciót mindig a szovjet delegált töltené be”, ráadásul „az egyik passzus az igazgatóság jogkörét mindenben ami érdemleges, beleértve ingatlanok eladását, vételét, kölcsönök felvételét stb. az ügyvezető-igazgatóra ruhazza át, annak szinguláris cégjegyzési jogot ad, ami a magyar részvénytársaságoknál ugyancsak tökéletesen ismeretlen mert nálunk egy ember soha nem jegyez részvénytársaságot... Az bizonyos, hogy ilyen formában nálunk nem létezik vállalatvezetés, majdnem korlátlan jogkörrel egy ember részére.”³⁴ Gordon az ország gazdasági fejlődése, lehetőségei kapcsán kijelentette: „...arra a meggyőződésre jutottam, hogy egy olyan kis országnak a jövő gazdasági berendezkedése, amilyen Magyarország, a lezajlott történelmi események után... automatikusan kell, hogy a közvetlen szomszédásunkba került Szovjetunió vonzáskörébe essék és akár van erre nemzetközi egyezmény, akár nincs, automatikusan a Szovjetunió gazdasági- és politikai érdekszférájába kerülünk.”³⁵ A jegyzőkönyv szerint kissé körül-

³² Magyar Országos Levéltár XIX-A-10 A GF február 14-i jegyzőkönyve

³³ uo.

³⁴ uo.

³⁵ uo.

ményesen fogalmazó pénzügyminiszter ezt elkerülhetetlen tényként fogta fel, amelyet egyelőre nem szándékozott minősíteni ugyanis „minden azon múlik, hogy mind ez milyen formák között, milyen mértékben történik és úgy történik-e, hogy egyben az országnak nyugatra való lezárását is jelenti, vagy pedig úgy történik, hogy geopolitikai adottságok következtében tekintélyes mértékben a Szovjetunió gazdasági életével kerül az ország összekötésbe, kapcsolatba, az ezáltal adott szükségleteknek megfelelően indul el a fejlődése, de amellet megmarad egy szektor, amelynek ugyancsak természetesen, nyugat felé kell orientálnia, kivéve, ha a nyugat felé való orientálódásban...erőhatalmi tényezők megakadályozzák.”³⁶ Gordon nem titkolta, hogy az utóbbi lehetőséget az ország jövője szempontjából nem tartja túl biztatónak, mivel a nemzetgazdaság talpra állításához a tőkeszegény Szovjetunió nem tud hozzájárulni, ugyanakkor pedig az egyezménytervezetek arról győzték meg őt, hogy „...ők azok, akik végeredményben korlátlanul diktálni tudnak...és akár kapitalista egy állam, akár úgynevezett szovjet-rendszerű, az imperializmus imperializmus marad, akár ilyen színű, akár amolyan színű...”³⁷ A Gazdasági Főtanács ülésén azonban Gordon egyedül maradt sarkos és határozott megfogalmazásaival. Bár az MKP jelenlévő politikusai közül Gerő Ernő és Rákosi Mátyás is reagált a főtebb mondottakra – Gerő a hajózási tervezet pozitívumait illetve a vegyes részvénytársaságok szabályzatában az ügyvezető igazgató jogkörének esetleges szűkítését kiemelve, Rákosi pedig az imperializmus fogalom szerinte elfogadhatatlan használatára utalva – igazából Nagy Ferenc miniszterelnök tette ad acta miniszterének felvetéseit, mondván, hogy ha „...imperialista törekvések és szándékok látszanak, azt ne mi állapítsuk meg... nekünk két dologra kell vigyáznunk: amellet, hogy mindenképpen kötelességünk az ország gazdasági és politikai jövődjé számára a lehető legjobb megegyezéseket kötni, feltétlenül törekedni kell arra is, hogy jóhiszeműségünk kidomborodjék a tárgyalások során.”³⁸ Nagy Ferenc ezért többek között reményét fejezte ki, „hogy amit a pénzügyminiszter úr mondott, azt csak itt mondta közöttünk.”

Gordon alapvető nemzetközi összefüggéseket és benne Magyarország adott és lehetséges mozgásterét feszegető kérdéseiről tehát nem nyitott vitát a Gazdasági Főtanács. A következő, február 18-i ülésén már kizárólag finaciális problémákkal-közalkalmazottak illetékrendezése, kalóriapótlékok kérésköre, árindex stb.- foglalkozott a pénzügyminiszter. A szanalási és pénzügyi stabilizációs program kapcsán nem maradt tőle írott dokumentum. A gyakorlati végrehajtásban funkciójának meg-

³⁶ uo.

³⁷ uo.

³⁸ uo.

felelően vett részt, a GF ülésekről ritkán hiányzott, a nemzetgyűlés közgazdasági és közlekedésügyi valamint pénzügyi bizottságának 1946. július 27-i ülésén pedig ő ismertette a kormány stabilizációs költségvetési tervezetét. A programtervezetet ért szabadság- és kisgazdapárti bírálatokkal szemben- tehát saját párttársaival szemben is! - lényegében megvédte a koalíciós programot, nem kis szerepet játszva abban, hogy a bizottság végül elfogadta a dokumentumot.³⁹ Lényegében ez volt utolsó érdemleges pénzügyminiszteri tevékenysége mivel nem sokkal a forint bevezetése után megvált posztjától. Érdekes adalékuul szolgának ehhez az FKGP irattárából ránk maradt Gordon Ferencről felvett feljegyzések. A név nélküli 3 oldalas dokumentum a Kisgazdapárt szempontjából súlyos vádakkal illette a pénzügyminisztért, többek között azt állítva, hogy a „...pénzügyminiszter úr a párttal szemben, jobban mondva a képviselőcsoporttal szemben akkor, amidőn őt a képviselők egy részének felszólítására, a csoport, tájékoztatás végett maga elé kérette, a pénzügyminiszter úr azt a kijelentést tette, a miniszterelnök úr szobájában, hogy a képviselő csoport csürhe.”⁴⁰ /aláhúzás az eredeti szövegben/ Azaz aligha lehetett a legmegfelelőbb viszony Gordon és a legnagyobb parlamenti frakció egyes csoportjai között. Ebből következhetett, hogy a feljegyzések szerzője kétségbe vonta alkalmasságát az általa betöltött funkcióra mondván: „Pénzügyminiszter úr minden ügyet Antos/MKP/ államtitkár úrral beszélt meg, jobban mondva minden rendelkezést Antos államtitkár úr készített és legtöbbször a pénzügyminiszter úr, dacára, hogy ezeket valószínűleg ellenjegyezte, tudomással sem bírt ezekről... hogyha a pénzügyminiszter urat bárki felkereste, úgy soha választ adni nem tudott és mindenkor Antos államtitkár úrhoz küldte az illetőt, sőt sajtófogadáson, vagy bármilyen referálásnál a pénzügyminiszter úr pár szavas bevezető után mindenkor átadta a szót Antos államtitkár úrnak.”⁴¹ Ráadásul a B-lista bizottságokba saját hatáskörén belül nem kisgazdapárti, hanem munkáspárti tagokat kelölt, személyi titkára pedig kommunista volt. Gordon tevékenysége tehát csak ártott az FKGP-nek, menesztése ezért indokolt. Ezen felül svájci nagykövetté való kinevezése is tévedés lenne a feljegyzések szerzője szerint: „A svájci sajtó foglalkozott Gordon miniszter úrral és őt mint a legtehetségtelenebb pénzügyminisztert aposztrofálja. A svájci komoly gazdasági szaklapok olyan elítélően bírálták a pénzügyminiszter működését a pengő, majd adópengő inflatorikus mivoltát, amelynek helytelen irányítását neki tulajdonítják, hogy egyenesen katasztrofális volna... a pénzügyminisztért küldeni Svájcba követnek...”⁴² A dokumentum hasonló színvonalon

³⁹ Balogh: i.m. 226.

⁴⁰ FKGP TI LT 13d/99. öe

⁴¹ uo.

⁴² uo.

még több kisstílű, rosszindulatú s részben hamis vádaskodást tartalmaz, amelyek, mint látható, helyenként ellentmondanak egymásnak is. /Ha Gordon helyett kizárólag Antos tevékenykedett, akkor miért az előbbi a felelős az eddigi monetáris politikáért?/ A feljegyzések jó adalékul szolgálnak arra, hogy a pénzügyminiszter helyzete az FKGP-n belül fokozatosan bizonytalanná vált. Berni nagykövetté való kinevezését viszont semmilyen lényegi veszély nem fenyegette.⁴³

Gordon utóda 1946. augusztus 16-án az a Rácz Jenő lett, aki dokumentálhatóan érdemleges elméleti tevékenységet folytatott 1946 május-júniusában a szanálás és a pénzügyi stabilizáció kapcsán. Az FKGP részéről ő fogalmazta meg május 15-i keltezésével a párt nemhivatalos álláspontját az MKP stabilizációs programjáról. A Hozzászólások a Magyar Kommunista Pártnak az értékálló pénz megteremtésére vonatkozó tervezetéhez című 17 oldalas dokumentum alapvetően korrekt tartalmi összefoglalása Balogh Sándor alapmunkájából már régóta ismeretes.⁴⁴ Az ebben foglaltaktól döntően eltérő értelmezéseket ma sem tehet a történész, ám bizonyos hangsúlyokat- részletesebb idézetekkel alátámasztva- érdemes módosítani. Az egyik igen érdekes kérdés az MKP- tervezet pénznemi alapegységének problémája. Rácz megfogalmazásában: „A tervezet szerzője nyitott kérdés elé állított, amikor nem közölte, hogy a felállított szanálási költségvetés 1938. évi vásárlóerejű pengőben, vagy a későbbiekben javasolt kisebb erejű pengőben értendő, amiből 8000 felelne meg 1 kg színaranynek /a továbbiakban nevezzük ezt röviden „kispengőnek”/. A tervezet szövegéből és Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes úr nyilatkozatából az következtethető, hogy az adatok 1938-as pengőre vonatkoznak... Ezzel szemben Vas Zoltán államtitkár úrtól nyert szóbeli információ szerint a költségvetési adatok kispengőben vannak megadva.”⁴⁵ Rácz számára ez lényegi probléma, ugyanis „Amennyiben a kiadási összegek kispengőre vonatkoznak, amely kispengőből egyszerűség kedvéért kettőt lehet egyenlőnek venni egy 1938-as vásárlóerejű pengővel, úgy a költségvetési tervezet szinte pontosan megegyezik a nemzeti jövedelem közélcélokra igénybevehető más szakértők által végzett becslésével és az 1924/25, évi szanálási költségvetés adataival is, vagyis a tervezet főösszegét tekintve reálisnak volna mondható.”⁴⁶ Azaz ekkor megalapozott az MKP elképzelésinek ez a része. Ezzel szemben „...ha a költségvetési adatok 1938-as pengőre vonatkoznak, úgy a tervezet a magyar nemzetgazdaságnak túrhetetlen mértékű megterhelését irányozná elő, ami minden reális alapot nélkülöz.”⁴⁷

⁴³ Közismert Gordon Ferenc tevékenysége Nagy Ferenc emigrálása kapcsán. Ugyanekkor ő maga is emigrált lásd Nagy Ferenc: i.m. 147-159.

⁴⁴ Balogh: i.m. 258-259.

⁴⁵ Politikatörténeti Intézet Levéltára 274/12/76 öe

⁴⁶ uo.

⁴⁷ uo.

Rác részéről ez nem szimpla akadémikuskodás volt, ugyanis 3 érdekes táblázattal / a nemzeti jövedelem alakulása, a költségvetés bevételei illetve kiadásai az 1924/25-ös, 1938-as és a várható 1946/47-es költségvetési években/ igyekezett alátámasztani állításait. A költségvetés várható kiadásairól az alábbi táblázatot közölte:⁴⁸

KIADÁSOK			
	1924/25	1946/47	
		ha a MKP tervezete	
		1938. évi P-re szól	kispengőre szól
1938. évi vásárlóerejű P. milliókban			
Közigazgatás személyi kiadásai		300.0	150.0
Közigazgatás dologi kiadásai	274.4	100.0	50.0
Újjáépítési beruházások		100.0	50.0
Jóvátétel		210.0	105.0
SZEB	5.3	30.0	15.0
Üzemek hiánya	15.4	50.0	25.0
Államadósság törlesztése	28.7	-	-
Kiadások összesen:	323.8	790.0	395.0
Bevételek összesen:	381.2	670.0	335.0
FELESLEG +/- v. HIÁNY +/-	57.4	120.0	60.0

Rác a táblázatok alapján még egyszer aláhúzta, hogy az „MKP - javaslat tervezetét a fentiek szerint - ha kispengőre szól - végösszegében teljesen reálisnak kell elfogadnunk, sőt az valamelyest növelhető volna.” Ez többek között azért van így, mivel az MKP nem találta föl a spanyolviaszt, hiszen „... az MKP- költségvetés - ha kispengőre szól - végösszegében nagyjából megegyezik az első szanalási költségvetés / t. i. az 1924/25-ös ! S.Z./ kereteivel.”⁴⁹ Látható, hogy Rác a szóban forgó tervezet makrogazdasági sarokszámait elviekben megalapozottnak tartotta. Kifogásai közül elsősorban kettőt kell kiemelni. Az első az adóbevételek egyes fajtáinak irreális megemlése: „Az MKP javaslat /melynek továbbiakban a „kispengő”- alternatívájával foglalkozom/ sokkal nagyobb szerepet juttat az egyenesadóknak... A földadóbevételt több mint kétszerakkorára, a házáadóbevételt 15%-al többre, a társulati adót csaknem kétszerakkorára, a többi adókat egyharmaddal többre tervezi az 1924/25. évinél és ezenkívül még egy vagyonadó-kivetésre is számít.”⁵⁰ Rác szerint a II. világháború és az azt követő már eddig lezajlott társadalmi változások következtében ezeknek a „tervezgetéseknek igen kevés a reális esélye”. Ugyanakkor a tervezet a

⁴⁸ uo.

⁴⁹ uo.

⁵⁰ uo.

vánvalóak voltak a leendő kispénzügyminiszter politikai fenntartásai, hiszen a tét többek között az volt, hogy kik viseljék elsődlegesen a szanálás és a pénzügyi stabilizáció fő terheit? Az MKP javaslata szerint a ház- és földtulajdonosok, a magántársaságok és a még meglévő vagyonosabb rétegek. Ezzel kapcsolatban Rác kétségeit fejezte ki a másik fő kifogását az agrárszféra további terhelhetőségét illetően fogalmazta meg. Aláhúzta többek között, hogy „a közellátásügyi miniszter úr a Vörös Hadsereg ellátása címén jelenleg körülbelül 4-6 millió métermázsa búzának árával tartozik a mezőgazdaságnak. Ez a 80-120 millió békepengőnek megfelelő – mert búzában valorizált – tartozás, amelyet rövid lejáratra megfizetni nyilván képtelen vagyunk, a mezőgazdaság részről olyan jelentős áldozat, amilyenhez hasonlót egy termelési ág sem hozott.”⁵¹ Ezzel összefüggésben a tervezet komoly hiányossága, hogy „... a Vörös Hadsereg ellátására nem tartalmaz előirányzatot.” Rác számára egyébként is evidencia, „ hogy a stabilizálást a Szovjetunióval szemben függő kérdések tisztázásáig nem lehet végrehajtani. ” Így konkrét dátumok kitűzésének egyelőre semmi értelme. A kispénzügyminiszter további észrevételeket is tett például a szanálás kül- és belpolitikai feltételeit illetően valamint bizonyos technikai részletek - valuta- deviza- és árutartalék - vonatkozásában. Ezeket Balogh Sándor mai szemmel nézve is jól foglalta össze.

Rác Jenő memoranduma kapcsán Antos István, a pénzügyminisztérium kommunista államtitkára, 3 oldalas feljegyzést készített az MKP vezetése számára. Balogh S. röviden ezt forrást is összefoglalta, ám ez az ismertetés mindenképpen kiegészítésre szorul. Úgy tűnik, hogy a május 18-án keltezett írásában Antos kissé tendenciózusan kommentálta Rác észrevételeit. Rögtön írása elején leszögezte, hogy „Dr. Rác elvben egyetért velünk abban, a valutastabilizációt augusztus 1-jével volna legcélszerűbb végrehajtani. Az időpontot nem a gazdasági előfeltételek hiánya miatt, hanem kizárólag a békekötés és a nemzetközi kötelességek rendezése miatt tartja korainak.”⁵² Rác valójában semmilyen dátum, pláne ilyen közeli, kitűzésével nem értett egyet, s nemcsak a külső tényezőkből adódó problémák miatt. Ezt egyébként Antos két rész kérdésben maga is érzékeltette, amikor egyrészt a földadó vonatkozásában igyekezett megvédeni az MKP elképzeléseit hangsúlyozván, hogy „a mi számításunk éppen a földadónál a legmegbízhatóbb”, másrészt visszautasította Rác kételyeit a deviza- és valutatartalék felhasználása vonatkozásában. Följegyzései végén erős leegyszerűsítéssel, de fontos lényegi problémákat kiemelve Antos 3 pontba

⁵¹ uo.

⁵² uo.

sűritette Rácz mondandójának lényegét. Szerinte a leendő kispap pénzügyminiszter „1. Lényegesen kisebbre méretezi az elérhető állami bevétel mértékét és ennek megfelelően olyan kiadási politikát javasol, amely nemzetközi kötelezettségeink teljesítését szinte lehetetlenné teszi. Ebben benne van az is, hogy ha többet akarunk kiadni, akkor külföldi kölcsönt kell felvennünk, nyilván nyugatról. 2. Fél az állampolgárok túlzott igénybevételétől, pedig tisztában kell lennünk azzal, hogy egy külföldi kölcsön nélkül végrehajtott stabilizációt csak egy minden társadalmi rétegre, tehát a parasztságra is, rákényszerített alacsony életszínvonal mellett lehet végrehajtani. 3. Teljes kötött gazdálkodást kíván, holott nyilvánvaló, hogy ehhez a tervezett időpontig sem a szükséges árumennyiség, sem a megfelelő apparátus nem áll rendelkezésre.”⁵³

Az már nem az FKGP, hanem az MKP történetéhez jó adalék, hogy Antos végül a Rácz-féle észrevételeket úgy summázta, hogy ezek szerint „...a stabilizáció gazdasági előfeltételei adva vannak és így az egész kérdés politikai ügyé válik.”⁵⁴

1946 májusában nyilvánvalóvá vált, hogy az FKGP megalapozott szakmai fenntartásai ellenére részt vesz a stabilizáció előkészítő munkálataiban. Rácz Jenő június elején elkészített újabb 16 oldalas elaborátuma ennek megfelelően elsősorban a június 1-jével felállított tárcaközi bizottság különösen annak ár- és munkabérekérdésekkel foglalkozó albizottsága számára tartalmazott segítő szándékú észrevételeket. Rácz itt már elfogadta az augusztus 1-i dátumot, s külön pontban tárgyalta a kritikusként tekintett első hetek esetleges átállási nehézségeit megkönnyítő pénzügyi lépéseket. A stabilizáció kérdéseit tárgyaló nevezetes június 8-i pártközi értekezleten az egyetlen kispap hozzászóló, Nagy Ferenc csak egyetlen igazán lényegi kérdésben hangzotttá aggályait. A miniszterelnök szerint nem elég széles területre terjed ki a kötött gazdálkodás, s nem kellően átfogó a jegyrendszer.⁵⁵

Összességében az FKGP politikai vezetése a kor színvonalának megfelelő elméleti közgazdaságtani háttérrel értelmezhetette 1945/46 pénzügyi folyamatait, hiszen a párton belül ehhez megvolt a szükséges értelmiségi bázis. Ebből adódóan a pénzügyi szanálás kapcsán joggal hangoztathatta esetleges kételyeit. Az elszabaduló infláció, a gazdaság szétzilálódásának veszélyei és az MKP erőteljes kezdeményezései azonban háttérbe szorították ezeket. A szanálás, a forint bevezetésének gyakorlati politikájában azután a párt-kormánypártként súlyának megfelelően vett részt.

⁵³ uo.

⁵⁴ uo.

⁵⁵ Pártközi értekezlet: i.m. 253.

ZOLTÁN SERFŐZŐ

Le parti indépendant des petits propriétaires et l'inflation de 1945/46

Le Parti Indépendant des Petit Propriétaires a gagné les élections législatives le 4 novembre 1945. A la période de l'hyperinflation le PIPP comme membre de la coalition gouvernante du pays avait un rôle marquant dans la vie politique hongroise. Jusqu'à nos jours l'historiographie hongroise peu s'occupait de sa politique économique en la sousestimant en même temps. Néanmoins le PIPP avait la base intellectuelle dont certains représentants étaient capables d'analyser correctement les processus monétaires aussi. Les documents préparés par Major Róbert, Oltványi Imre, Rác Jenő etc. nous en donnent les preuves. Ils donnaient aussi la critique professionnelle des projets de la stabilisation du Parti Communiste Hongrois au printemps de 1946. L'hyperinflation de plus en plus augmentée, le danger de la désorganisation de l'économie nationale, la politique offensive du PCH ont relegué au second plan ces critiques Enfin le PIPP participait à la réalisation de la stabilisation en introduisant la nouvelle monnaie le 1er août 1946 conformément à son importance politique.

TARTALOM

BALOGH LÁSZLÓ:	Hérakleios ugri szövetségesei	3
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ:	A magyar fejedelmi méltóság megalapítása és öröklődése	11
DÉR TERÉZIA:	Megjegyzések a „Gaudent celi nova luce” kezdetű himnuszhoz	21
WEISZ BOGLÁRKA:	Abaúj vármegye vámszedőhelyei az Árpád-korban	31
KRISTÓ GYULA:	Hóman Bálint, az őstörténet és az Árpád-kor kutatója	39
ALMÁSI TIBOR:	Az 1329. évi „residentia exercitus regis”	47
SEBŐK FERENC:	I. Károly király tartózkodási helyei 1341-ben	57
KÓFALVI TAMÁS:	Pécsvárad központi hely szerepe a középkorban	65
PIHURIK JUDIT:	„Útunk, harcaink a keleti vörös pokolban”	75
SERFŐZŐ ZOLTÁN:	Az FKGP és az 1945/46-os infláció	87

Felelős kiadó: Dr. Makk Ferenc

Műszaki szerkesztés és technikai kivitelezés:

Quality Print Nyomdaipari Kft.

Tel.: 62/550-927, 30/271-4860